

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Проф. В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО
ЮРИЯ МИЩЕНКА

ПРАГА

Високоград

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
„Ю. Т.“

Професор
В. Щербаківський
Формація Української
Нації.

ПРАГА
МСМХЛІ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 9—10.

Проф. В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Нарис Праісторії України

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 3000 примірників

Друкарня Еміль Віхнер, Прага-ХVIII. 201.

Вступ

Історія народу-нації — це є історія тої території, яку цей нарід займає. Завданням науки і є вияснення о скільки кожен з цих народів, живших на нашій території, передав нам свою спадщину, свою кров, тобто, фізичну і психічну структуру, о скільки брав участь і в створенню тої чи іншої культури, яка задокументована археологічно на нашій території, і яка в свою чергу мусіла сприяти розвою психіки та інтелігенції населення чи навпаки його задержувала. Нова нинішня наука, «расопсихологія», ціла заснована на *етнології, археології та антропології*, і без них не може успішно розвиватися. Тому для розуміння расопсихології свого народу треба добре знати його археологію, тобто передісторію матеріальної культури, його антропологію сучасну й передісторичну і його етнологію. З того виходить, що для нас, для розуміння нашого сьогоденішнього внутрішнього «я», важна не тільки наша недавня козацька історія, і не тільки князівський період, але також і всі попередні періоди. Англійський вчений Haddon цілком спра-

ведливо каже, що антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася. І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від VI віку по Р. Хр., тільки ж від неоліту, тобто не менше 5000 літ.

Це значіння археології, антропології та етнології дуже добре розумів наш покійний великий історик Володимир Антонович, основоположник т. зв. своєї *Київської історичної школи*, яка в основу історії поклала і знання передісторії. Він перший в Старій Росії зрозумів усю вагу передісторії ще в 60 роках минулого століття і зробив її предметом університетських студій і викладів своїх під виглядом «вступу до історії» в той час, коли цього ще ніхто не мислив робити в північно-західній Європі і коли в Росії не дозволили зробити катедри передісторичної археології навіть графу Уварову в Москві. Всі учні Антоновича мали цілком інший історичний метод і погляд на історію Росії та України, ніж петербурзькі та московські вчені. І в старій Росії існували три зовсім відмінні методологічно історичні школи: Петербурзька, Московська і Київська. В Київській школі В. Антоновича історія природньо виростала з ґрунту, з своєї землі, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту.

На жаль, Антонович уже перед 1900 роком

закінчив читання своїх лекцій, а в 1908 році помер. За 40 літ дальших повмирали й всі його учні. Ми мусимо продовжити його традицію і не тільки історикам, але й іншим спеціалістам та ширшому громадянству дати можливість познайомитися з тим, як формувався наш нарід, як він виростав, починаючи від його колиски, і як дійшов до створення Київської держави.

Моїм завданням є накреслити праісторію України до тих часів, коли про життя української території з'явилися перші українські писані пам'ятки, пізніша доба є предметом історії України, якої я тут не торкаюся.

Той період в житті народу, про який збереглися писані пам'ятки в мові цього народу, зветься *історичним періодом*. Довгі періоди перед тим, починаючи з першої появи людського життя на данній території, зветься *передісторичними*. Про людське життя цих періодів ми можемо судити лише на підставі тих матеріальних останків, тобто тих річевих свідків, які збереглися в землі і які можна здобути тільки археологічними розкопками. Це все німі свідки, які не промовляють до нас словами, тільки говорять своєю формою, розмірами, барвою і т. п. Мову їх розуміти тяжче, ніж мову писаних документів.

Між передісторичною та історичною добою часто в житті народів буває переходовий період, що зветься *протоісторичним*, коли про життя

якогонебудь народу на занятій ним території, збереглися писані документи, але не в його мові, а в мовах чужих, головним чином, сусідніх письменних вже тоді народів. Передісторична доба в житті України тягнеться до половини першого тисячоліття перед Р. Хр. Після того наступає для неї протоісторичний період, коли про неї пишуть Греки і Римляни, а пізніше Араби. Цей період тягнеться аж до XI віку, до часу появи наших літописів.

Моїм завданням тут і є якраз представлення передісторії і протоісторії України.

Розділ перший

Життя землі, поділ на геологічні періоди або ери.

Для того, щоб зрозуміти, як сформувався Український Нарід, треба собі ясно уявити, як ішло й мінялося життя людське на нашій Українській землі від найдавніших часів, що про них історія нічого не знає і які через це зветься передісторичними, і до тих часів, коли історія уже має свої писані документи і оповідає нам своїми словами.

Передісторична доба на землі тяглася багато мільйонів літ, історична доба, в різних частинах світа почалася в різні часи, напр., найраніше в області рік Тигра і Евфрата приблизно за 5000 літ перед нами, так само і в Єгипті, а у нас на Україні, як вже було сказано, вона почалася далеко пізніше.

Передісторичну добу геологи ділять на п'ять періодів, або ер.

Перша ера, в якій появилася найпростіше життя якихось черв'яків і раків, губок, коралів і т. ін. і яка закінчується появою рослин, що постачали нам кам'яне вугля, безкостих риб (ганойдів) та різних ящурів, тяглася незвичайно довго, багато мільйонів літ.

Друга ера характеризується появою живородячих звірів, або ссавців, потім вищих гадів, костистих риб, зубатих птахів і на самому кінці беззубих птахів; тяглася вона так само довгі мільйони літ.

Третя ера характеризується появою звірів, близьких до нинішніх. Цю еру — як і попередні — наука ділить на підрозділи, розрізняючи в ній наступні доби: *Еоцен*, *Олігоцен*, *Міоцен* і *Пліоцен*. В *Еоцені* з'являються на землі вищі ссавці (пляцентарні) й грубошкурці; в *Олігоцені* з'являються свині, мавпи й цмоковці; в *Міоцені* — з'являються вже мавпи, подібні до людей; в *Пліоцені* далі розвиваються грубошкурці, цмоківці й мавпи, а далі, мабуть, з'явилася й перша людина.

Перша поява людини. — Життя людини в четвертій ері. — Геологічний поділ четвертої ери на крижані або льодовцеві періоди.

Четверта ера або *Плейстоцен* характеризується безперечною присутністю в ній людини й появою чотирьох дуже холодних періодів, що звуться льодівцями або крижаними періодами, коли значна частина північної півкулі землі була обмерзла й покрита кригою. По іменах альпійських рік ці періоди в науці названі *Гінц*, *Міндель*, *Ріс* і *Вурм* — крижаними періодами. Між ними були теплі періоди, остільки теплі, що у Франції в ці міжльодовцеві періоди жили такі звірі, які тепер водяться тільки в Єгипті, як, напр., гіпопотам

і тому подібні. Міжльодовцеві або міжкрижані періоди звуться так: 1/Гінц-Міндель, 2/ Міндель-Ріс та 3/ Ріс-Вурм.

На Україні помітно наступи двох льодовців, слідами яких лишилися там величезні, вагою в тисячі сотнарів, кам'яні брила фінляндського червоного граніту біля села *Сухі Горби* Лубенського повіту на Полтавщині. Ці кам'яні брила були принесені в Лубенщину кригою, яка, насуваючись з Фінляндії, рвала там кам'яні скелі, що стояли їй на дорозі і, обморозивши їх, приносила з собою аж на край, на Україну, де, розставши, випускала їх на землю. Далі, на південь від Лубенщини, льодовець вже на українській території не доходив.

Людина жила в Європі не тільки в теплі міжльодовцеві періоди, але і в холодні, льодовцеві. Цілком певно доведено, що людське життя у Франції було як в останній міжльодовцевий Ріс-Вурмський період, так і в льодовцевий Вурмський період, але багато вчених відносять життя людське в Європі ще на один, а деякі і на два періоди раніше. Цей дуже старий період людського життя в науці прийнято звати *палеолітом*, тобто *старокам'яним періодом* і ділити на декілька менших періодів.

Пята ера, або сучасна доба, почалася після зникнення останнього льодівця.

Періоди примітивної камяної людської культури.

Передісторичний період людського життя на землі підрозділяється на декілька частин в залежності від того, які пам'ятки людської культури залишилися нам в землі від тогочасної людини. Звуться ці періоди (за порядком) так: *Еоліт, Палеоліт Старший, Палеоліт Молодший, Мезоліт і Неоліт.*

Еолітом зветься той період, коли люди вживали як знаряддя для різних цілей лише каміню, при чому цей камінь, особливо кремінь, носить на собі ясні сліди цього вжитку, але він ще не оброблений, людина ще не вміла з нього робити доцільного знаряддя, а брала його так, як він зустрічався їй в природі. Слово *Еоліт* складається з двох грецьких слів *eos*—світанок і *lithos*—камінь. Ця назва означає «світанок камяної доби».

Старший Палеоліт. — Молодший Палеоліт. — Палеоліт України (культури: Муст'єрська, Орнінцька і молодша східньо-європейська палеолітична).

Палеолітом зветься той період людського життя, коли люди вже навчилися виробляти з кременю (і з іншого каменя) доцільне знаряддя. Сам цей період підрозділяється на дві частини: *старший Палеоліт і молодший Палеоліт*; кожен з них — на три інших періоди, що звуться *Шельською, Ашельською і Муст'єрською* добою, названих так по іменах городків у Франції, біля

яких були знайдені кремінні вироби відповідних діб. *Молодший Палеоліт* теж розпадається на 3 доби: *Оріяцьку*, *Солютрейську* і *Магдаленську*, званих теж по іменах французьких містечок, біля яких уперше були знайдені відповідні вироби.

Шельська доба належить до теплого міжльодівцевого періоду *Ріс-Вурмського*, але деякі вчені думають, що навіть ще до *Міндель-Ріського*. *Ашельська* доба уже належить до холоднішого періоду, а *Мустьєрська* доба припадає на максимум льодівця *Вурмського*.

Щодо виробів старшого Палеоліту, то вони були з креміння оббитого в формі мигдалю і уявляють з себе зброю, шпичасті клинки, якими можна було, або легше, ніж гладким каменем убити звіря, або навіть і розрізати на нім шкуру та мясо, продовбати кістки з мозком. Їх вироблялось із суцільних кремінних рінків, оббиваючи їх зверху. Але вкінці Старшого Палеоліту, в добу *Мустьєрську* окрім мигдаловидних клинків, уже починають вироблятися тонші вироби з кремінних скалок, або з половинок рінка: таких інструментів вживалося, як шкрібачки, очевидно для оброблювання кісток, бо часто в цю добу зустрічаються уже й оброблені кістки.

Молодший Палеоліт почався в Європі ще в другій половині *Вурмської льодовцевої* доби і

закінчився разом з нею. І в Оріняцькій, і в Солютрейській, і в Магдаленській добі кремінні вироби робилися з дуже тонких кремінних скалок. Це були ножики, шкребачки й різачки, якими обробляли звірячі кістки. Ми з того періоду маємо дуже багато костяних виробів, між якими виділяються костяні шпички, костяні шила й інше. З кісті і з мамутових кіклів виробляли не тільки зброю й шила, але теж і фігурки, що наподобляли людину й звірів. З Магдаленської доби, окрім фігурок з кістки, лишилися в печерах рисунки різних звірів і статуй з глини. В печерах Франції та Іспанії на стінах лишилися теж мальовані образи звірів, що тоді жили на світі. Так ми маємо образи мамута, тобто довгошерстого слона, який, завдяки довгій шерсті, міг витримувати великі морози, левів, коней, медведів і т. п.

Найстарші сліди людини на Україні відносяться до *Мустьєрського* періоду. Ми знаємо, що це була доба найбільшого розпросторення льодовця, який на Україні досягнув аж середини Полтавщини. Очевидно, при самій границі льодовця люди жити не могли, а жили далі на південь. І справді сліди тодішньої людини знайдено в Криму біля м. Сімферополя (с. Мазанка і печери Кош-Коба і Кіик-Коба); на Кубані біля станиці Ільської; в сточищу Донця при р. Дер-

кулі на хут. Колесника та на Північнім Кавказі на р. Підкумку.

Всі знайдені рештки людської культури і навіть куски черепа указують, що в цих місцях жила людина *Мустьєрської* доби.

Коли почало трохи тепліти й льодовець почав розтавати, а його край поступово відступав усе далі й далі на північ (грубина криги могла досягти багатьох десятків метрів), то й люди почали потроху селитися далі на півночі. Ця людина уже залишила після себе рештки *Оріняцької* культури, які ми і знаходимо в різних місцях *Полтавщини*, у *Києві*, на *Волині* (Овруч), на *Катеринославщині*, на *Поділля*, в *Басарабії*, на *Буковині* і в *Галичині*. Особливо цікаві річі цього періоду знайдені були на *Наддніпрянщині*, у *Києві*, біля с. *Мізені*, на *Чернигівщині* та біля с. *Гонці* *Лубенського* повіту, в *Галичині* в с. *Глиняни* під *Львовом*, с. *Городниця* над *Дністром* та с. *Новосілка Костюкова* *Заліщицького* пов., на *Буковині* в с. *Приліпча-Лука*, також в 28 пунктах в *Басарабії*.

Магдаленській добі *Західньої Європи* у нас відповідають пізніші етапи *Оріняцького* характеру, але людина тоді дуже можливо відійшла з *України* на північ слідом за льодівцем, бо за цим останнім мусіли відступати мамути, які служили головною стравою тодішньої людини.

Так що індустрії, яка б відповідала західньо-європейській Магдаленській добі, треба шукати на північ від України.*) Недавно якраз і була знайдена нова палеолітична станція біля с. Елісевичі, Смоленського повіту, в Білорусії, далеко на північ від наших найбільш північних Чернигівських станцій. Очевидно, мусіло пройти досить часу, поки лід відступив з Київщини й Чернигівщини аж до Смоленська (біля 500 кілометрів).

Англійський вчений Burkit предложив український палеоліт, що відповідає по часу Магдаленському періоду Франції, назвати просто *пізнім східньо-палеолітичним періодом*.

По мірі того, як в Європі тепліло і мінялися кліматичні умови, мінялося також і людське

*) Людина Ориняцької доби найбільше живилася мамутом через те, що він був дуже великий і тому в умовах льодовцевого періоду його легше було зловити, нагнавши на якусь ополонку, над якийсь невисокий обрив, падаючи з якого, він калічився й ставав легкою здобиччю для людини. яка добивала його камнями, і потім його великої туші вистачало на довгу добу для цілої громади людей. Гнатися за зайцями, лисами, медведями, за биками й кіньми було значно трудніше, бо ці звірі були далеко спритніші, й ловити їх було складніше. В Магдаленському періоді кількість мамутів уже зменшилася, і людина полювала більше на північного оленя, який теж, як і мамут, живився тундровими рослинами, особливо мохом, і тоді, як в Ориняцький період в купах кісток, що за-

життя, яке залежало від звірів, що ними живилася людина. Мамут, який давав найбільше мяса людині, в Західній Європі вимер і там люди перейшли на інший харч, почали житися дрібнішими звірями, а попри ріках та морях рибами й черепашками (острігами). На Україні теж по-тепліло, льодовець відступав на північ, але мамут тут так швидко не був винищений людьми, як в Західній Європі й люди відступали за мамутом далі на північ в напрямку до полярного круга, українська земля обезлюднювала.

В Європі ця доба зветься *Мезолітом*, або *Мезолітичною добою* (від грецького слова *мезос* = середній і *літос* = камінь). *Мезоліт* означає середню кам'яну добу між Палеолітом і так званим *Неолітом* або новою кам'яною добою. В Західній

лишила людина в своїх таборищах, переважали мамутові кістки, тепер переважають кістки північного оленя (рена). Але в деяких місцевостях, де очевидно чомусь водилося багато коней, ми знаходимо в купах кісток теж багато кінських. Присутність на однім місці великого числа кісток (напр. від сотень мамутів у одній купі), що залишилися з палеолітичного періоду, примушує думати, що недалеко цієї купи було стале селище людей і що в ньому сиділи і жінки, а чоловіки ходили гуртом на полювання на мамутів, і потім притягували (може по частинах) здобич до селищ, де її пекли і їли. Бо завжди в таких купах було дуже багато перепалених кісток, а теж знаходяться шила костяні і навіть тоненькі костяні голки, які ніби свідчать про присутність в селищі жінок.

Європі протягом цього періоду відбуваються два явища: 1. поступово вимирають культури старі, кінцеві палеолітичні (*епіпалеолітичні* культури). Їх, очевидно, по звичці трималися ті люди, що жили на тій самій території ще від палеолітичного часу. 2. Появляються нові культури, які звуться *неолітичними* (найранші, початкові культури цього типу звуться *протонеолітичними*).

До епіпалеолітичних культур у Франції відносяться *Мас д'Азільська* та *Тарденуазька* культури, названі так від місця, де знайдено пам'ятки цих культур (як це часто робиться).

Тарденуазька культура характеризується так званими мікролітами (*мікрос* = малий і *літос* — камінь), тобто дуже дрібними кремінними інструментами, що мають прості геометричні форми (півкруг, трапеція, трикутник) і при тім дуже гарно й точно ретушовані (оббиті). Розміри їх часом бувають небільше від двох сантиметрів довжини й ширини, а то навіть і менше.

До *протонеолітичних* культур у Франції відноситься т. зв. *Кампіньєнська*. Вона характеризується уже кремінними виробами порівнюючи великих розмірів. Ці інструменти мають форми широких і вузьких долот, клинків, шпичаків і навіть сокирок у формі клина. Пізніше, уже в повній Неолітичній добі, особливо на території нинішньої Данії, кремінні клини досягають дуже великих розмірів, часом до $\frac{1}{2}$ метра довжини і до

8 см глибини й ширини. Такі великі кремінні клинки зветься часом *Макролітами*, (від *макрос* = великий і *літос* = камінь).

Появу протонеолітичної культури зв'язують з приходом у Європу нових народів з півдня й з південного сходу. Але і тарденуазькі мікроліти деякі вчені відносять не до епіпалеоліту, а до протонеоліту, тому що подібні мікроліти знаходяться і в Єгипті і в Мезопотамії, при чім там вони служили зубцями для серпів (їх вправляли в дерев'яні рами, в жолобок, ставлячи густо один біля другого, так що вони tworили разом добрий зубчастий гострий серп). Такі кремінчики могли бути вправлені теж і в костяні гарпуни, як бічні зазубні.

В Україні до цього часу не знайдено ще доказів існування людини в Мезолітичний період. Правда, наш невтомний, передчасно померлий в розцвіті літ, визначний археолог *М. Рудинський* відкрив на Україні *мікроліти* на піскових дюнах біля м. *Ахтирки*, в с. *Смячці*, в *Полтавських* дюнах, на дюнах біля с. с. *Яресьок* і *Шишака* Миргородського повіту і в інших місцях; а польський вчений *Л. Савіцький* знайшов мікроліти на Волині біля с. *Оршів* Рівенського пов. Але дуже сумнівно, щоб ці мікроліти були епіпалеолітичні, правдоподібніше вважати їх за неолітичні.

Пізнєопалеолітичні люди, ловці мамутів і північних оленів держалися все тих місцевостей,

де водилися ці звірі, а вони могли жити тільки в холодних країнах. Отже палеолітичні люди з України посунулися на північ, а нові люди довго не могли зайняти на Україні їх місце. Річ в тім, що після відходу льодівця на Україні дуже розбуялася рослинність, ліси, а в лісах, як рівно і в степах, розплодилось багато хижого звіря, особливо вовків, через що людині довгий час тяжко були сюди приступити.

Раси.—Палеолітичні раси (Неандертальська і Кроманьйонська).

Ми вже згадували, що зявлення нової прото-неолітичної культури в Європі звязується з приходом сюди нової раси людей. Тут буде на місці трохи спинитися над тим, що таке *раса* взагалі та яка це нова раса прийшла тоді в Європу.

Розгляд скелетових останків людини, знайдених в різних місцях земної кулі, показав, що і в найдавніші палеолітичні доби люди фізично не виглядали однаково; різні людські групи дуже помітно від себе різнилися. Ці окремі типи людей і звуться расами. Початково рас було не багато, потім через змішування початкових рас між собою число їх збільшилося. Раси розрізняються устроєм свого скелету, кольором шкіри, характером волосся. Старі раси ми можемо визначати тільки за формою скелета. Так розрізняються раси високі і раси низькі, або пігмейські. За формою голови розрізняються раси довгоголові і

широкоголові або круглоголові. Існують теж інші характеристичні різниці.

Скелетових останків палеолітичної людини знайдено не багато. До Шельської доби вчені відносять одну скивицю (нижній щелеп) людську, знайдену біля *Гейдельберга* глибоко в пісках *Мауера*. Ця скивиця ще не має виступаючого підборіддя, характеристичного для тієї людини, яка може добре говорити. Черепи *Мустьєрської* доби мають скивиці уже легші, ніж *Гейдельберзька*, але підборіддя ще майже не зазначене. Зовнішній вигляд *мустьєрських* черепів є вузький, довгий, з дуже низьким похилим чолом, і з дуже висуненими вперед підбрівними дугами. Але обсяг черепа уже досить значний; так напр. *Неандертальський* череп містить в собі 1408 куб. сант., а череп з печери *Шпель-о-Сен*, містить навіть 1600 куб. см. Раса старшого європейського палеоліту зветься *неандертальською* по імені м. *Неандерталь* в Німеччині, де вперше було знайдено череп з доби старшого Палеоліту.

Раса молодшого європейського Палеоліту зветься *Кроманьйонською* (по імені м. *Кроманьйон* у Франції). *Кроманьйонський* череп має уже добре виступаюче підборіддя.

З огляду на те, що форма черепа є одною з найхарактерніших особливостей раси, в антропологічній науці для характеристики рас постійно даються відношення основних розмірів черепа,

тобто процентове відношення ширини черепа до його довжини. Це відношення зветься *черепним показником* або *індексом*.

Середньокамява доба в Європі (Мезоліт). — Мезоліт України.

В залежності від черепного показника введено такі терміни:

Череп *ділохоцефальний* (довгоголовий) — показник менше 75.

Череп *субділохоцефальний* (піддовгоголовий) — показник 75—77·7.

Череп *мезоцефальний* (середньоголовий) — показник 77·7—80.

Череп *суббрахіцефальний* (підширокоголовий) — показник 80—83·3.

Череп *брахіцефальний* (широкоголовий) — показник більше 83·3.

Всі палеолітичні європейські раси були дуже довгоголові.

Епіпалеолітичні раси в Європі теж були довгоголові.

Поява нової раси (круглоголової) в Європі.

В Мезолітичній добі уперше появляється в Європі нова раса *круглоголова*, яка прийшла з південного сходу. Тому, що ця раса жила головним чином в *Малій Азії*, на *Кавказі*, в *Мезопотамії* (в долині рік Тигра й Евфрата) та на *перській високорівні*, то цю расу звуть *передньоазійською*,

а в Європі її мішанину з нордійською расою звуть *дінарською* расою. Ця раса у себе вдома в Мезопотамії встигла створити дуже високу культуру ще в IV. тисячолітті перед Р. Хр. Вона поклала основи геометрії, які держаться і досі в науці, напр. поділ круга на 360 градусів, вона видумала колесо для воза, вона приручила навіть таких хижих звірів, як пардуси й леви, не кажучи вже про інших звірят.

Расові типи. — Черепні показники. — Неоліт. — Ріжвинці економічного життя Палеоліта і Неоліта.

Круглоголові люди, що прийшли в Європу наприкінці Мезолітичної доби, жили вищою культурою, ніж ловецькі люди Палеоліту, жили хліборобською культурою. Ці люди принесли з собою в Європу хліборобство, ріжну пашню, різні овочі, яких в Європі до того часу не було навіть і в дикому стані, бо було ще холодно. Вони привели з собою овець, яких вони приручили ще у себе вдома, в Мезопотамії. В Європі вони приручили коней, яких не було в Мезопотамії, й биків та свиней. Таким чином ці люди завели в Європі інший спосіб життя, ніж був раніше, принесли іншу економічну систему. Вони теж принесли з собою й метали, але ще так мало, що в Європі мусіли перейти на чисто кам'яну індустрію, тільки змінили форми кам'яного знаряддя, пристосували до потреб нового життя. Знаряддя також почали

шліфувати, в кам'яних сокирках проверчували дірки для того, щоб туди всаджувати держальна. Вони принесли з собою теж уміння будувати хати, або копати землянки для житла. Все це разом, ці всі новини й служили причиною того, що цілому цьому періоду життя людського в Європі дали назву *Неоліт*, тобто *новокам'яний* період (з грецького *неос* — новий і *літос* — камінь). Круглоголова раса тільки тому і прийшла в Європу з тепліших країн південної Європи й Малої Азії, що в самій Європі уже дуже потепліло. Навпаки, люди, що звикли в Європі за льодовцевого періоду до умов життя в холоді, пішли, як вже було сказано, за холодом на північ.

Скандинавські Кйокенмедінґи (черепашкові купи).

На самім початку Неолітичного періоду в Європі так потепліло, що середня температура була значно вища, ніж тепер. Це видно з того, що в Південній Скандинавії почали рости дуби, розповсюдився шпичастий клен, липа, берест, плющ і т. п. Як звичайно висловлюються, європейський клімат досяг тоді свого *оптимума*. В Скандинавії тоді рештки епіпалеолітичних народів, жили по берегах моря й ловили рибу, або живилися черепашками (острігами). Це видно з того, що вони залишили по собі величезні купи поламаних скойок. Довжина цих куп місцями досягає до 300 метрів і більше, а ширина до 50 метрів, при висоті до 2—3-х метрів. У верхніх верствах цих куп

часто знаходять кремінні клини, яких вживалося замість сокир, а також вироби з кости та деяке примітивне черепя. Люди здебільшого належали до епіпалеолітичної довгоголової раси, хоча помітна теж домішка круглоголових. Ті купи скопок, що їх залишили епіпалеолітики, звуться по данському *кйокенмедінгами* (тобто кухенні купи). Ця культура зветься *ертебольською* культурою, бо знайдена в м. *Ертеболе*.

Люди епіпалеолітичні залишилися тоді вже тільки на півночі Європи, і то мабуть в порівняно не дуже значному числі.

Культура мальованої кераміки в Європі або Дунайсько-Чорноморська культура.

Передньоазійська круглоголова раса залишила найбільше останків своєї культури на території України в сточищу Дунаю і на північ від *Чорного моря*. Спочатку вона самозрозуміло вступила на Балканський півостров у теперішню Болгарію. Розійшлась по Європі ця раса бігом довгих сотень літ. Вона пройшла і в теперішню *Швейцарію*, в Баварію і навіть у Бельгію та Францію, вступила в нинішню Чехію та Моравію і через Шлезьк пройшла навіть на Вислу.

На Україні рештки її культури можна бачити від Карпат аж до Кавказу, а особливо багато на Буковині, в Галицькім Поділлі й далі на Схід аж до Дніпра. Ця раса скрізь жила осілим хліборобським життям і плеканням домашньої ху-

доби. Скрізь вона виявила високе уміння будувати хати або з дерева, або з дерева й глини. Особливо яскраво вона виявила будівниче мистецтво в Швайцарії. Там вона жила в хатах, побудованих над водою *на палях*, вбитих в дно недалеко від берега. Самі хати давно вже зникли, але дубові палі, на яких вони стояли, чудово збереглися у воді й до наших часів і тепер, коли ці швайцарські озера значно висохли й вода відійшла від берегів, ці палі по берегах стало видно. Розкопи, зроблені там вченими, виявили не тільки плян розміщення палів, а значить і плян цілих озерних селищ, — між палями збереглося також багато домашніх річей, цілих і розломаних, що попадали були у воду. Тут були кремінні сокирки з держальними з оленячого рогу, костяні гребінці, дерев'яні річі і особливо черепя глиняного посуду, оздоблене vzорами, витисненими гострою шпичкою на стінках посуду ще перед його випалюванням*). Між палями знайдено теж різне зерно (перепалене): пшеницю, просо

*) Випалений глиняний посуд зветься в науці коротко «керамікою», від грецького слова *керамос*—глина. Кераміка грає в археології дуже важну роль, бо вона довго й добре зберігається в землі. Вона служить характеристикою осілих хліборобських культур, бо номади не люблять її робити, вона їм і не так потрібна, як осілим хліборобам і до того ще легко бється при переїздах з кочовиська на кочовисько. В степах теж і дерева нема,

і т. под. і різного роду овочі, а також кістки різних звірів. Звичай будувати на палях над поверхнею озер був не тільки в Швейцарії, був він і в північній Італії (Венеціанська область) і місцями навіть на Балканах на оз. Прасіаді, держався до часів клясичної Греції, бо про них згадує і Геродот, який жив у V віці перед Р. Хр.

Дунайські круглоголові хлібороби лишили по собі дуже яскраву культуру, характеристичну особливо своїми *мальованими горшками*, оздобленими спіральними або меандровими орнаментами, мальованими жовтою або червоною чи гнідою барвою на світлішій або темнішій від себе тлі, часом теж і білою барвою. Такі самі оздоби бувають часто і не мальовані, а тільки витиснені шпичкою.

З осель мальованої кераміки на Дунаю найбільш відомі розкопані вченими біля с. *Старчева* і біля с. *Вінчи* недалеко від Білгороду в Сербії. В Болгарії селища цієї культури залишили по собі горби, так звані «плоскі могили» у Болгар. Ці болгарські горби нагадують своєю фор-

щоб на ньому можна було належно випалювати керамічний посуд. Номади навпаки люблять вживати дерев'яний і шкурятяний посуд для молока, води й інш., а коли ви найдено було посуд з металів, то вони здебільшого вживали цей останній — мідний або бронзовий. М'ясо номуди звичайно печуть на шпичках, а не приправляють його в горшках та мисках.

мою подібні їм горби в рівнинах Мезопотамії; там вони звуться «телями». Вони містять в собі рештки хат і кладовиська покійників. Завдяки тому, що хати робилися з глини, при чім стіни були дуже грубі, то після пожарів або коли мешканці кидали й вона руйнувалася від часу, дощі розмивали глину стін і вона наливалася на землю. Нові хати ставили на цій намитій глині, а глини для них привозили з віддалі. Так поступово наростала земля й коли старе село вимирало чи просто його люди залишали, то скоро на його місці залишався тільки невисокий плоский горб.

У нас на Україні люди Дунайсько-чорноморської культури теж розмальовували свої обрядові горшки, особливо ті, що були призначені для похоронів; бо тоді був звичай ставити біля покійника в гарних мисках і горшках страву, щоб вона йому служила і на тім світі. У нас на Україні люди мальованої кераміки не ховали в землю своїх покійників, а спалювали їх; перепалені кістки сипали в мальований горщик і ставляли в спеціальних хатах (комомбаріях — у греків) або на огорожених вирівняних токах, покритих шаром випаленої глини грубиною до 6—7 см. Горщик з людським попелом обставляли посудом з різною стравою, накривали його покришками і все те зверху прикладали негрубою верствою глини, вимішаної з водою. З огляду на те, що ця куль-

тура у нас уперше відкрита біля села Трипілля Київського повіту, вона у нас зветься також *Трипільською культурою*.

Люди культури мальованої кераміки принесли з собою це уміння з Мезопотамії, де мальована кераміка особливо широко розповсюджена в останках старовинних городів. Звідти до нас люди мальованої кераміки приходили не тільки через Балкани, але здається теж і через Кавказ, бо під Кавказом на Кубані теж знайдено в могилах мальовану кераміку. Раса, що створила хліборобство й мальовану кераміку та побудувала перші великі городи Мезопотамії — як про це вже говорилося — зветься в науці Передньозазійською расою (або теж Яфетітською). *Дунайсько-чорноморська* галузь цієї раси зветься *Дінарською расою*.

Металітична культура.

В західню Європу прийшли з півдня не одні люди мальованої кераміки. На морських берегах *Франції, Англії, Голандії, Німеччини* та *Скандинавії* розселилися люди, які прийшли за неолітичної доби з півдня, з Середземного моря. Вони відрізнялися від інших знанням техніки будування з великих камнів. Вони лишили по собі похоронні будови та інші пам'ятники, побудовані з камнів, кожен з яких важить сотні, а то й тисячі сотнарів. Ці будови звуться *мегалітами*

(з грецької мови *мегас*—великий, *літос*—камінь). Вони мали різні форми, а то: 1/ *Дольмени**) = два стоячі камні, перекриті зверху одним горизонтальним, 2/ *Кромлехи* = круги з насторч поставлених камяних плит, 3/ *Менгіри* = окремо стоячі одинокі камні, що часом бувають до 20 метрів заввишки. Ці камні іноді привозилися на своє місце за десятки кілометрів. Тепер тяжко уявити, як їх могли перевозити люди такої примітивної доби, як неолітична. Часто дольмени ставилися один попри другий так, що творили *коритар*. Такі коритарі служили за кладовища для багатьох людей довгий час. Часто такі *коритарові гроби* бували засипані високим земляним горбом — могилою. Пізніші коритарові гроби виродилися в невеликі камяні скрині (*цисти*).

Мегалітична культура теж була хліборобська. Найліпше доводить нам це кераміка, яку дуже часто знаходять в мегалітичних коритарових гробах. Ця кераміка має свої специфічні форми і оздобу, зроблені ямками, наколотими ще в м'якій глині перед випалом. Вона служить взагалі доброю характеристикою мегалітичної культури. Люди мегалітичної культури вживали, як сокири, великих камяних клинів.

До нас на Україну ця культура теж була прийшла, але уже пізно, в самому кінці Неоліта, коли

*) Всі назви цих будов взяті з кельтської мови.

вже вона не будувала велитенських для своїх покійників дольменів, а ховала їх в кам'яних скринях (цистах). Такі скрині знаходимо на Волині й Радомисельщині. В них іноді трапляються й скелети покійників, але частіше горшки з перепаленими людськими кістками (похорон по обряду тілопалення), а біля такого горшка керамічний посуд з різними стравами, а часом і кремінні непроверчені клинки (як зброя чи знаряддя). Такі самі кремінні клинки трапляються у нас і понад Дніпром, але не доходять далі Кременчуцького повіту. Люди Мегалітичної культури прийшли на Волинь і Радомисельщину, але далі піти не могли, бо там тоді уже сиділо густе населення трипільської культури.

Тому, що волинське мегалітичне населення було істотно хліборобське — як про це свідчає численні кремінні серпи, знайдені на південній Волині й на північній Київщині — то можна думати, що це населення, осівши тут, нікуди потім звідсіль не рушало, а так і залишилося на цьому терені у релятивному спокою назавжди, як це звичайно буває з хліборобами.

Бібліографія до розділу I.

Антропологія. 1927 р. і далі. Видання Київської Академії Наук.

Коротке звітлення за археологічні дослідн.
Київ. 1925, 1926, 1927.

Трипільська Культура. Видання Укр. Ак.
Наук. Київ. Т. I. 1926 р. і Т. I. 1940 р.

Max Ebert: Reallexikon für Vorgeschichte.

H. Hirt: Die Indogermanen. B. I.—II. 1905.

Hoernes-Mengin: Urgeschichte der bildenden
Kunst in Europa. Wien 1925.

Mengin: Weltgeschichte der Steinzeit. 1931.

Childe: (Gordon): The Dawn of european civili-
sation. 1925.

— The Arians. The study of indo-european origin. 1926.

Burkit: Paleolit ed. 2. 1925.

Max Ebert: Südrußland in Altertum. 1926.

Kossina: Die Indogermanen. Mannus Bibliothek.
B. XXVI. 1926.

Pittar: Les Races et l'histoire. 1924.

H. Frankfort: Studies in early Pottery of the
Near East. v. I. i. II. 1924 і 1927.

Hoernes: Der dilluviale Mensch.

A. Golomshtok: The old stone Age in european
Russia. Transactions of the American Philosophical
Society. Vol. XXIV. 1938. Philadelphia.

Вовк: Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігів-
щині. Записки Укр. Наук. Тов. у Києві. Кн. IV. 1919,
ст. 90—96; і Труды XIV. Арх. Съѣзда.

В. Щербаківський: Палеоліт. 1937. р. Конспект
лекцій, читаних в У. В. У.

— Eine paläolitische Station in Honci. Die Eiszeit.
B. III. Wien. 1926. Ст. 106—116.

Д а н и л е в и ч : Археологічна минувшина Київщини.
Київ. 1925.

Х в о й к а : Древніє обитателі середняго придніпровья.

— Каменный вѣкъ середняго придніпровья. Труды XI.
Арх. Съѣзда. Т. I. 1899.

Р у д н и с ь и й : М. Мізинь. В. У. А. Н. Київ. 1931.

— Археологічні збірки Полтавського Музея. 1928.

— Четвертинний період. Т. I. і II. 1931.

Розділ другий

Теорія культурних кругів. Неоліт України.

Ми згадували вже, що Неолітична доба відрізняється від Палеолітичної головним чином тим, що в Палеолітичній добі ми можемо констатувати тільки один спосіб життя людини, власне життя тільки з ловецтва й збирання вже готового даного самою природою харчу: коріння, горіхів, овочів. В Неолітичній добі люди вже не задовольнялися своєю залежністю від оточення і видумали два способи життя, які помогли їм до певної міри унезалежнитися від природи: замість того, щоби шукати харчі готові, дані природою, люди почали самі їх продукувати й розмножувати те, що природа давала в малій кількості. Так люди винайшли спосіб приручування різних тварин, що постачали їм молоко, шкіру й вовну. Це один новий спосіб життя. Другий такий спосіб полягав в тому, що люди навчилися розмножувати корисні рослини, садити овочі, сіяти пашню, а трохи пізніше також і використовувати робочу силу приручених звірів для хліборобської праці та пересування вантажів. Для ці-

єї останньої цілі одні винайшли сані, а другі (може трохи пізніше) винайшли колесо й збудували воза. Але деякі групи людей ще довгий час лишалися при третім, старім способі життя з ловецтва. Австрійські етнологи (*W. Koppers* і *W. Schmidt*) склали і опублікували в 1926 році теорію трьох культурних кругів, що визначають собою цілий хід всесвітньої історії. Ці круги такі: 1/ *Тотемістичний культурний круг вищих ловців.* 2/ *Матріархальний культурний круг примітивного хліборобства.* 3/ *Патріархальний культурний круг пастухів-номадів.* Очевидно, що кожен з цих культурних кругів визначає тяж і психіку тих народів, які до нього належали. Під культурним кругом звичайно не треба розуміти стисло територіальну область в формі круга, але взагалі область — може й дуже неправильної форми — в якій живуть люди, що мають спільний спосіб життя. Такі культурні круги можуть і накладатися один на другий, як це, напр., було на Україні. *Культурний круг ловецький* був скрізь там, де жили епіпалеолітичні ловці та рибалки. Він був простим продовженням і розвитком того життя, яким людина жила ще в Палеолітичній добі життя ловецького. Здається це життя збереглося найліпше у ескимосів та інших мешканців полярного круга. Зберегається воно теж у мешканців сибірської тайги і взагалі на півночі Сибіру. До XVIII віку ловецький спосіб

життя тримався теж в лісах Московщини. Ці всі перелічені тут області належать до ловецького культурного кола і їх мешканці зберігають і до днесь вироблену протягом десятків тисяч літ ловецьку психіку.

Два другі культурні кола витворилися пізніше.

Нормальне номадське життя повстало не в однім місці. Один центр такого життя ми бачимо в Центральноазійських степах з продовженням його понад Каспійським морем аж на Україну, в наших степах, другий центр бачимо в пісковитій Арабії. В центральній Азії на номадське життя з ловецького перейшли дві близькі між собою раси: *Урало-алтайська* та *Індогерманська*. В Арабії стала номадською *Семітська* раса. *Хліборобський культурний кола* створила круглоголова раса, найстарший відомий нам центр якої лежав у Мезопотамії.

На Україну в Неолітичній добі, в III тисячоліттю перед Р. Хр. прийшли люди двох культурних кіл — хліборобського й номадського. Треба сказати, що номадський культурний кола або номадська культура — як і ловецька — в силу своєї системи економічного життя приводила завжди до переваги в суспільному житті чоловіки і в своїм розвитку закінчувалася *патріархатом*, тобто абсолютним пануванням батька в родині і найстаршого в роді, що далі, з розвитком су-

спільного життя, приводило до абсолютистичної монархії, але поруч з тим з родини робив примітивну комуну, так звану велику родину, члени якої не мали фактично жадної своєї індивідуальної приватної власності. Це явище ми бачимо й у Семітів Арабії і в Урало-алтайців центральної Азії та у їхніх безпосередніх сусідів — Індogerманів.

Навпаки в агрікультурнім крузі витворювала-ся завжди в родиннім житті перевага жінки, яка перевага в дальшому своєму розвитку закінчува-лася т. зв. *матріярхатом*. В матріярхальній систе-мі, проте, жінка не грала такої абсолютистичної ролі, як патріярх в патріярхаті. В періоди вагіт-ности жінки-матріярха її заступав в керуванні справами роду її рідний брат, який в дальшій розвитку матріярхальної системи міг стати й кня-зем, але ніколи не був абсолютним монархом. В матріярхальнім суспільстві і родині існувала приватна власність окремих його членів, спадко-ємство йшло по жіночій лінії, а не по мужській і переважали засади примітивної демократично-сти.

Кожен з цих культурних кругів був витворе-ний зовсім окремою расою, окремою і фізично і психічно. Але витворившись, кожен такий куль-турний круг впливає далі на психіку належних до нього людей і, подібно планетній системі, не випускає людської психіки з своєї площини. Інак-

ше кажучи, кожен культурний круг консервує ментальність належних до нього людей в певних рямцях. Ментальність людей чужого культурного круга завжди здається їм незрозумілою і дивною, навіть ворожою, бо і в дійсності так є. Яскравим прикладом такої ментальної чи психологічної інерції представників культурних кругів можуть служити *цигани*-номади, з яких ніяк не можна зробити добрих хліборобів; це знає кожен. Мені здається, що культурні круги є константами в безпереривно мінливій всесвітній людській історії і коли не спускати їх з ока, то всесвітня історія стає значно зрозумілішою. (Треба сказати, що українська наука звернула увагу на вищезгадані культурні круги значно раніше від Koppers'a і Schmidt'a, як це видно хоча би з термінології Липинського («брати хлібороби»). Теоретично до цієї ідеї прийшли ще в Полтаві в 1917 році, але катастрофальні умови життя не дали змоги опублікувати цю теорію, а практичне застосування Липинського поставило трохи в тінь її теоретичне обосновання).

В Неолітичній добі на Україні ми можемо ясно розрізняти культури двох зовсім відмінних характерів: одну характеру чисто хліборобського і другу примітивно номадського характеру.

Перша — *хліборобська культура* характеризується присутністю великої кількості мальованої кераміки і тілопальним похороном, який нищив

скелети, а через це не лишив нам матеріялу, на підставі якого можна було б антропологічно установити соматичний вигляд раси, належної до цієї культури. Але інші археологічні дані дають можливість довести, що це могли бути тільки *круглоголовці передньоазійської раси (яфетити)*, які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії.

Друга культура примітивно-номадська характеризується з одного боку кремінцями й примітивними черепками, залишеними на пісчаних дюнах по берегах річок, а з другого боку похоронами під могилами, де в досить глибоких ямах лежали скелети в скорченому (силоміць зібгані) стані і майже завжди посипані червоною або гнідою чи жовтою охрою. Черепи цих покійників завжди довгоголові. Біля цих покійників горшки знаходять тільки зрідка, мало і оздоблені вони тільки ямками, зробленими гострою палічкою, черепашкою або відтиском шнурка. Пізніше *відтиски шнура* стали улюбленою оздобою горшків, що знаходяться при таких похоронах. Можливо, що серед цих бродячих людей було декілька груп. Це могли бути й рештки *місцевих мешканців епіпалеолітичної доби*, які жили виключно збиранням харчу, дрібним ловецтвом звірів і риб, та часом їли й річні черепашки. Але могли бути і гурти примітивних номадів, що мали приручену худобу і які, мабуть, прийшли з заволзьких степів. Ке-

раміка, оздоблена відтисками шнура, зветься шнуровою керамікою.

Трипільська культура.

Мальована кераміка на Великій Україні вперше була відкрита і розслідована чехом Хвойком біля 1/ с. Трипілля Київського пов. над Дніпром і по сусідству, 2/ в с. Веремю і в с.с. 3/ Халепю, 4/ Черніхові, 5/ Новосілках, 6/ Щербанівці, 7/ Стайках усе Київського пов. Хвойка ж установив, що ця культура була хліборобська, бо підсмажені або й перепалені зерна пшениці були знайдені ним на точках цієї культури в горшках біля с. Трипілля і с. Щербанівки, а також і жорна для ростирання зерна. Він одкопав тут занесені землею великі глиняні випалені точки, які часто мають досить великі розміри, досягаючи 10 метрів у ширину і до 20 метрів у довжину. Звичайно були й менші. На цих точках стояли урни з перепаленими кістками людськими і при них також в горшках різні пожертви. Ці точки очевидно були зв'язані з похоронними обрядами. Такі точки складалися з декількох верств випаленої глини, наложених одна на другу. На них була велика сила мальованого черепа і костяний перепал, очевидно рештки густо поставлених колись мальованих урн з людським попелом. Там також часто знаходилися жіночі статуетки, очевидно жіночого божества, якому поклонялися люди цієї культури. Ця культура на Україні —

як вже згадувалося раніше — зветься *Трипільською*. Пізніше, вже після великої війни, наші молоді археологи відкрили в Україні велику силу селищ цієї культури від Дніпра до Дністра.

Щоб представити собі густоту населення трипільської культури на Україні, досить сказати, що на Київщині, не дивлячись на несприятливі умовини, вже відкрита неолітична мальована кераміка в 38 селах, на Поділлі у 85 селах. В небагатьох покищо селах вона відкрита на *Херсонщині*, в *Басарабії*, на *Волині*, на *Чернігівщині*, на *Полтавщині*, на *Донеччині* й на *Кубані*. В *Галичині* знайдено мальовану кераміку не менше як в 20 селах, на *Буковині* покищо тільки в 2-х селах.

Трипільська культура на Україні була безперечно матріярхальна. *Трипільці* на початку принесли з собою мідь з Закавказзя і з Малої Азії і, мабуть, добре розвинену культурно жіночу жрецьку верству або касту. Але, пізніше, через тяжке сполучення з метрополією та завдяки відсутності на території України металевих покладів, які б лежали відкрито й були доступні для експлуатації, трипільське населення все більше й більше дичавіло, селючилось, переходило на чисто кам'яну культуру. В дальшому воно мішалось з патріярхальним населенням шнурової кераміки та кам'яних бойових топірців і в дальшому процесі, вже в бронзовий період, мабуть,

стратило свою жрецьку жіночу верству, а з нею і ритуальну мальовану кераміку. Але свого хліборобства воно не стратило і не стало патріархальним ніколи, навіть і з прийняттям християнства. Завжди на Україні жінка лишалася рівноправною з чоловіком.

Російські і українські вчені часом звуть цю добу на Україні *Палеометалевою* добою, тобто старометалевою.

Палеометалева доба знала вживати тільки чисто природню мідь, золото й срібло; інших металів ще тоді люди не знали. Більшість вчених вважає, що трипільська культура з'явилася на Україні в середині III тисячоліття перед Хр. При чім по формі кераміки її ділять на 3 періоди: А, В й С; А — найраніший період, С — останній. Зносини трипільців з їхньою колишньою батьківщиною, Малою Азією, не переривалися і, як здається, по морю були досить легкі. Доказом цього можуть служити мармурові ідолічки, знайдені в одній могилі біля станиці Ульської на Кубані, які були безперечно малоазійського походження. Існує теж багато доказів тодішнього зв'язку з Малою Азією.

На лівім боці Дніпра мальована кераміка покищо знайдена тільки в повітах, сусідніх з Дніпром, напр., в Переяславському повіті в с. *Лукашівці* і в Остерському пов. Далі на схід на Полтавщині і Харківщині мальованої кераміки ще

не знайдено. Але хліборобська неолітична культура і, мабуть, тих самих людей недавно відкрита й на Харківщині. Локтюшов відкрив біля хутора Кондратівки, Луганського пов., на березі р. Донця в піскових кучугурах (дюнах) долівку хати, яка лежала у чорній верстві, але під цією верствою і зверху її був жовтий пісок, який звичайно вітром переноситься з місця на місце, і тепер часом засипає садки й цілі хати. На цій кондратівській долівці хати були знайдені 3 цілі кремінні серпи (з кварцита) і ще 6 кусків їх, жорно, на яким дерли крупи, куски червоної охри та крейди і 2 чорні горшки домашнього вжитку. Це все показує, що господарі цієї хати жили з хліборобства і що вони напевне сіяли хліб на цій чорній верстві. Подібні речі були знайдені біля с. Малої Перещепини на Полтавщині, теж на піскових кучугурах і на пісках лівого Дніпра. Тепер на цих кучугурах нічого сіяти не можна, бо вітер мете пісок, а тоді, очевидно, цей пісок був прикритий чорноземельною верствою (до 40 см. глибини), на якій можна було орати й сіяти.

Здається, що до хліборобської культури Трипільців треба віднести печери, викопані в лесі (материковій глині). Ці печери уявляють з себе довгі заплутані коритари, зразком яких можуть служити славні на цілий світ лаврські печери у Києві. Таких печер на правім березі Дніпра проф.

Вол. Антонович нарахував більше як 40. Київські ченці використали ці вже готові неолітичні печери для своїх цілей. На таких самих печерах стоїть м. Полтава, м. Лубні і багато інших українських міст і сіл. Вони відомі теж і в Криму, тільки там висічені в скелях. Розкопи проф. Вол. Антоновича установили, що ці печери зроблені руками неолітичної людини. З огляду на те, що Ксенофонт описує подібну печерську культуру, яку він спостерігав в Каппадокії (в Малій Азії), де мешканці печер (яких Ксенофонт назвав троглодити) жили в дуже подібних до українських печерах, то можна думати, що і у нас печери були зроблені тим народом, що прийшов з Малої Азії і приніс з собою уміння копати печери та жити в них. Копання печер — праця тяжка і виконати її могли тільки наші хлібороби — Трипільці, при звичаєні до тяжкої земляної роботи. Можливо, що в цих печерах Трипільці ховали своїх жінок і дітей під час ворожих наскоків чужих племен.

Волинська культура.

Це одна неолітична пізніша хліборобська культура була на *Волині*. Її принесли сюди люди пізнього періоду *мегалітичної* культури з півночі, з берегів Балтика. Ця культура характеризується похоронами в кам'яних кистах, тобто в скринях з кам'яних плит і покритих зверху плитою. В цих скринях трапляються й скорчені скелети

і людський попіл в урнах. Глиняні урни, тобто горшки, призначені для перепалу, що остається від спаленого покійника, мають і форму і оздобу, подібні до мегалітичних балтійських урн. При цих похоронах, окрім урн, знаходяться часто крем'яні клинки (груботилі), що служили за сокирки, часом теж крем'яні серпи й деякі інші речі. Ця культура виступала численно ще на Радомисельщені і доходила аж до Києва. Деякі крем'яні клинки її доходили навіть до Кременчука; далі на південь ми вже їх не зустрічаємо. Люди цієї культури були осілі хлібороби і напевне лишалися на своїх місцях і надалі та, мабуть, послужили основою українських волинських племен князівської доби.

Кубанська культура — корчених охрованих скелетів.

Саме тоді, коли хлібороби прибули до нас за неолітичної доби з Малої Азії, також прибули в наші степи й номади з Центрально-азійських степів Туркестана (згадані центрально-азійські степи безпереривно тягнуться над Аральським і Каспійським морями на захід і безперерви переходять в українські степи). Ця область власне й зветься Євразією. В цих степах за Неолітичної доби вела номадське життя довгоголова раса, яку багато вчених вважають за т. зв. *Індорепманську* расу й яка говорила початковою мовою, що з неї потім розвинулося 11 мов, в тім числі індуська та германська, через що раса і одержала

ла свою назву. Археологічно ця раса визначається корченими охрованими похоронами під високими могилами, бойовими кам'яними просвердленими топірцями та іншими річачками (напр., дуже характеристичною шнуровою керамікою). Але ця культура розпадається на декілька груп, може зв'язаних з окремими племенами. Головні групи такі.

Культура ямних похоронів.

Культура ямних похоронів під могилами. Ця культура досить бідна. Покійників ховали в скорченім стані, здебільшого на лівім боці і обсипали червоною охрою. При покійникові були бідні предмети з кості і камня, часом горщечок з дном, загостреним як носок у яйця. Часом при них і зовсім нема жадних річей. Через це датувати такі похорони тяжко. Деякі з них безперечно відносяться до Неолітичної доби, а інші навіть до Залізної. Це, очевидно, є найпростіший і найстарший спосіб похорону у ловецько-номадських племен. Культуру цих похоронів приписують індогерманам. Трохи пізніше, але ще в Неолітичній добі, цей нарід, завоювавши хліборобів, принаймні місцями, навчився від них робити глиняні горшки, тільки любив їх оздобляти відтисками шнурка по сирій ще глині перед випалом (*шнурова кераміка*). Окрім того, ці індогермани навчилися виробляти з камня гарні шліфовані топірці (як ті залізні і мосяжні топірці, що тепер но-

сять карпатські гуцули). Вкінці Неолітичної доби індогермани розповсюдилися майже по цілій Європі і скрізь рознесли, як докази свого розповсюдження, шнурову кераміку і бойові шліфовані топірці. Що вони на Україні, завоювавши хліборобів, дуже розбагатіли, це показує один похорон в могилі біля міста *Майкоп*. Могила була висока, більше 12 метрів висоти, а в ямі в материку лежав скорчений скелет, обсипаний червоною барвою, поруч з ним в ногах, за перегородкою, скелет, мабуть, раба. При покійнику лежали предмети з срібла й золота та міді: 2 срібних ваз, оздоблені образами звірів і навіть ландшафтом кавказьких гір, невеличкі воли, мідні сокирки, ще чисто мезопотамських типів, декілька мікролітів з кремня і ще багато різних оздоб. Яма була обложена деревом. Ця майкопська могила показує, що тут був похований багатий князь завойовник, який мав зносини з Закавказзям і Мезопотамією, звідки, мабуть, прийшли і ті майстрі, які робили срібні та золоті речі, незвичайно тонко і по мистецькому викінчені. Тут уперше виступає образ місцевого, дикого, степового коня і нашого українського широкорогого вола (з породи *bos primigenius*). Другий тип похоронів на Кубані є дольменовий.

Культура дольменових похоронів.

Дольменовий тип похорону. Культура та сама,

що й у Майкопській могилі, тільки скелет лежить в камяних дольменах, але пізнішої дегенерованої форми з тесаних плит в формі камери, переділеної на 2 частини. Така, напр., є могила в станиці *Царевській*. Дольменові похорони ми знаємо тільки на Кубані та в Криму. В добі трохи пізнішій, на переході до Бронзового періоду номади на Кубані вже жили в шкуряних критих возах, як це показує моделька такого воза, зроблена з глини, знайдена в одній могилі біля станиці Ільської.

Культура катакомбних похоронів.

Катакомбний похорон був третій тип похорону скорчених охрованих скелетів. Російські вчені назвали його так через те, що покійник лежав не просто в ямі, — яма була глибока і довга і з її верху вели до низу вирізані в землі сходи. Глибина ями часом досягала до 6 метрів. На самім дні, в стіні проти входу прорізували вузьку печерку, яку далі розширяли в комору, приблизні розміри якої були не більше двох метрів ширини, довжини й висоти. Ця комора власне й названа катакомбою. Але покійник в ній лежав так само скорчений і поохрований, як і в простій ямі. Цей тип похоронів держався дуже довго, аж до великокнязівської доби, до VIII віку по Р. Хр. і траплявся на Харківщині. Але в пізніші часи (по Р. Хр.) скелети не були скорчені ані охровані.

Похорони в камяних кругах відкрито голов-

ним чином на Київщині, Херсонщині та Катеринославщині. Покійники за Неолітичної та Бронзової доби в тих кругах лежали скорчені, а в Залізній добі вже випростані. Звичайно, кам'яний круг стояв на материку, зроблений з каміння не вище 40 см. Діаметр круга був, звичайно, біля 7 метрів. В середині круга лежало до 4-х покойників, в залежності від величини круга. На Херсонщині при кордоні з Уманщиною біля с. *Іржево* в 7 км. від м. *Торговиці* знайдено кладовище в багато тисяч таких похоронів у кам'яних кругах, яке показує, що цей звичай держався тут від Неоліту до Різдва Хр. Спочатку скелети були корчені, а потім випростані. Очевидно, що й населення тут держалося безпереривно. Це населення було мішане з хліборобів трипільців та панів індогерманів, бо тут трапляються і мальовані горшки, і в тім самім кам'янім кругу корчений скелет та перепалені людські кістки в мальованім горшку.

Індгермани та їхня батьківщина.

Отже, археологія нам показує, що за Неолітичної доби в Україні жило дві раси, при чому кожна з них вела зовсім інший спосіб життя: одні були хлібороби, другі — номади. Можливо, що на Україні були невеликі додатки ще й третьої середземноморської раси, але ці додатки були незначні і ми їх покищо визначити не можемо. Номади були за Неоліту високі й довгого-

лові і безперечно належали до раси індогерманської. Для нас не важно, звідки ця індогерманська раса прийшла до нас, чи з Балтійських берегів — як вважають: Hirt, Kossina та багато інших, хоч цього стисло науково довести не можна — чи з азійської східної частини Євразії, як думали О. Шрадер, Едуард Мейер, В. Шмідт, В. Копперс, Борковський, Шулімірський і багато інших, за що є багато більше даних археологічних і етнологічних. Важно для нас те, що на нашій землі були саме ці два, а не інші етнічні елементи і що вони мусіли прийти до якогось співжиття. Одні — індогермани (довгоголові) стали почасти пануючою верствою тоненькою і невеликою, в той час як хлібороби — (круглоголові) лишилися масивною хліборобською підданою верствою або, як кажуть, субстратною верствою. Від співжиття цих двох елементів почала мішатися і мова. Мова хліборобів (кавказько-малозазійська) стала поступово індогерманізуватися. Як мова панівної верстви, індогерманська стала трохи міняти свою вимову, свої звуки. Цей процес ішов помалу тисячі літ. Біля 2000 року перед Р. Хр. частина індогерманів, приручивши коней і навчившись їздити на них, перейшла з наших степів у Малу Азію і, завоювавши її, зорганізувала там могутню Гіттітську державу.

В середній та західній Європі переходом до Бронзової доби послужила *Мідна доба*, коли для

зброї та інструментів почали вживати чисту мідь, мягку. Ця доба зветься теж *Енеолітичною*, від слова енеус — мідний і літос — камінь, це значить *міднокамяна* доба, бо поруч з міддю тоді ще вживався камінь. З міддю в Європі познайомилися на початку II. тисячоліття перед Р. Х.

Українські та московські вчені ввели замість «*енеолітичної доби*» на Українській території інший термін, а власне: «палеометалева доба (палеос—старий). Ця доба на Україні з'явилася трохи раніше ніж енеолітична в Західній і Середній Європі, а власне в другій половині III. тисячоліття, в т. зв. *майкопській культурі* на р. Кубані, куди через Кавказ приходили з Закавказзя і з Мезопотамії *золото, срібло і мідь*, та вироби з них, поруч з камяними виробами (булавами, мармуровими ідолами і т. п.).

Бронзова доба на Україні.

Знайомство ж з бронзою прийшло в середню Європу доперва у XVIII віці перед Р. Хр. з Середземного моря. Тоді стало відоме теж і золото та срібло. *Бронзова доба* існувала в Європі від XVIII до X віку перед Р. Хр. Бронза є сплав міді з цинною. Цей сплав є дуже твердий, так що бронзовими інструментами можна було вже майструвати значно ліпше, ніж мідними. Бронза теж дуже ливка, так що легко відливається в формах з глини або з каменя. Цина для бронзи добувалася головним чином на британських ост-

ровах, звідки вона привозилася на європейський континент. На Україні не було взагалі знайдено ні свої міді ні цини. Через це бронза приходила в Україну з чужих рук і головним чином в формі вже готових виробів, то з Закарпаття, то з Кавказу або Закавказзя, чи з Малої Азії. Хліборобське населення України через це мусіло ще довгий час і за Бронзової доби користати з кремінних і камянних інструментів та зброї. І на Волині справді знайдено декілька кинжалів або ножів і списів, які своїми формами вже цілком наподоблюють бронзові зразки, але самі зроблені були з креміння. А креміння на Волині*) було дуже багато. Теж там знайдено багато кремінних серпів. Біля середини II-го тисячоліття перед Р. Хр. наше хліборобське населення було так сильно пригнічене панівною расою, що зовсім перестало виробляти ритуальну мальовану кераміку, що вживалася при похороннім обряді.

Вкінці Бронзової доби все більше і більше стають помітні імпорти до нас з Закарпаття, особливо бронзові серпи і т. зв. бронзові кельти, тобто бронзові долота, яких, одначе, вживалося як сокирок. Також стає помітна знову, як і за часів мальованої кераміки, спільність в формах і розмірах горшків. Тільки тепер ця кераміка стала чорна, блискуча. Все вказує теж на спільність обрядів. З того всього виходить, що в кінці бронзової доби утиск з боку панівної верстви

індогерманів зменшився, стали легчі зносини і субстратна хліборобська верства знову почула свою спільність по обох боках Карпат, і можливо навіть, що населення обох боків Карпат, семигородсько-тиського і галицько-буковинського, під владою спільних панів знову почуло себе одним племенем, яке, мабуть, пізніше прийняло назву Агатирсів, про яких буде мова пізніше.

Знахідки кінця Бронзової доби і початку Залізної показують, що хліборобське населення в цій добі заняло майже без перерви цілу теперішню Україну аж по Кубань включно і навіть, як здається, частина досягнула Волги. Вкінці Бронзової доби егейські мореходи, що приїздили на береги Чорного моря, були заступлені *фінікійськими й карійськими* теж славними мореходами та купцями. Вже вони, мабуть, позакладали перші маленькі торговельні контори або т. зв. факторії, тобто торговельні пункти зі складами товарів. А ще пізніше Фінікійці та Карійці були витиснені Греками-іонійцями, які показали себе, як найспритніші й найзручніші колоністи та торговці.

Залізна доба в Європі.

Залізною добою зветься та доба, коли люди знайшли спосіб добувати залізо і користатися ним для виробу зброї та інструментів. Уперше залізо стало відоме, як матеріал для виготовлення зброї, ще у XIV віці перед Р. Хр. на За-

кавказцю в теперішній Вірменії, але добування заліза коштувало там тоді дуже дорого і в загальний вжиток увійшло лише в кінці XI і в початку X віка перед Р. Хр. Тоді його почали здобувати і в Центральній Європі, в східніх Альпах, власне, біля м. Гальштадта (недалеко Зальцбургу). Приблизно в IX віці залізо стало приходити і на Україну.

Залізна доба в Європі ділиться в науці на два періоди: *старший* приблизно від початку X віку до V віку і другий період *молодший* від V віку до Р. Хр. В Середній Європі старший період характеризується т. зв. *Гальштадтською* культурою, відкритою уперше в *Гальштадті* в Австрії, а молодший залізодобовий період характеризується т. зв. *Лятенською* культурою, бо відкрита в містечку *La Tène* в Швейцарії.

Залізна доба на Україні.

Гальштадтську культуру створив нарід, що звався *Ілліри*, а Лятенську створив нарід, що звався *Кельти* або *Галли*. Залізні річі на Україну йшли, як з Гальштадту, так і з Кавказу або з Закавказзя через Кавказ. Залізні річі тільки помалу витискали бронзові і через це на початку I залізної доби, мабуть, протягом 200 літ ще уживалися дешевші бронзові річі поруч з залізними, поки бронза не залишилася тільки для вжитку в оздобах тіла, коней і в інших дрібніших річах.

Бібліографія до розділу II.

- Antoniewicz: Archeologia Polski. Warszawa. 1928.
- Н. Бѣляшевскій: О стоянках в районѣ Кіева на Днѣпрѣ. Кіев. Стар. 1890, т. IV., ст. 1—21; 1891, т. III., ст. 433—444.
- Childe: Gordon: The Dawn of european Civilization. 1925.
- The Arians. The study of Indo-european origin. 1926.
- The Danube in Prehistory. 1929.
- W. Christian: Vor und frühgeschichtlichen Völkerwanderungen im vorderen Orient. Anthropos. B. XVI.—XVIII. 1921—1922.
- Untersuchungen über Paläoethnologie des Orients. Mitt. Anthr. Gesell. in Wien. Band. LIV., 1924, ст. 1—50; LV., ст. 185—220.
- В. Данилевич: Археологічна минувшина Київщини. Київ. 1925.
- Hadaczek: Cmentarysko w Złotej. Materiały antrop.-arch. i ethn. i IX. 1907.
- H. Hirt: Die Indogermanen. I.—II. B. 1907.
- О. Кандыба: Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Bücher zur Ur- und Frühgeschichte, herausgegeben von O. Menghin. B. V. 1937.
- W. Koppers: Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde. Anthropos. B. XXX. 1935.
- Локтюшов: Доисторическій очерк средней Донеччины. Луганск. 1930.
- T. Margwelaschwili: Kawkasides oder georgi-

- des Element im Orient. Archiv für Anthropologie N. Folge. Heft 1/2, 1935/36.
- G. Poisson: Les Aryens. Etude linguistique ethnologique et prehistorique. 1934.
- W. Schmidt und W. Koppers: Völker und Kultur.
- Сібільов: Старшинности Ізюмщини. Т. I. і II. Ізюм. 1926.
- Хроника Археології та Мистецтва. Т. III. Київ. 1931.
- Л. Чикаленко: Нарис розвитку укр. неоліт. маьов. кораміка. Трипільська культура. Т. I., ст. 113—119.
- Čikalenko: Die Bedeutung d. Schiepenitzer Ansiedelung. Księga pamiat. Dementrgkewiera. Ст. 123—124.
- В. Щербаківський: Маьована неоліт. керма. на Полтавщині. Збірник Укр. Унів. у Празі. Т. I., 1923.
- Ukrainské neolitické «plošcadky» a obřad spalování. Obzor Præhist. Т. II., ст. 108—119.
- Eurasia Septentrionalis Antiqua. = E. S. A. Т. I.—IX., під редакцією Тальгрена. В сім виданню найважніші для нас суть томи II. і IX., присвячені майже цілком Україні.
-

Розділ третій

Перші звістки про нашу українську землю з'явилися в грецькій мові, але у Греків наша земля звалася інакше, ніж тепер. Перший про неї писав поет *Арістей*, що жив, мабуть, на початку VI віку перед Р. Хр., а потім історик грецький *Гекатей* з м. Мілета, який жив у другій половині VI віку й помер, мабуть, на початку V віку перед Р. Хр. Але від них обох дійшло дуже мало звісток. Перший, хто з грецьких істориків присвятив багато уваги нашій землі, був *Геродот* родом з о. Галікарнасу, який жив у першій половині V віку перед Р. Хр. Він присвятив історичним подіям, що відбувалися на нашій території, цілу четверту книгу своєї історії. Там він подав відомості про те, які народи жили на нашій землі, які стосунки були між цими народами, описав війни, почасти віру і інше.

З оповідань Геродота видно, що на нашій землі жили 2 групи народів, — одна номадська, друга хліборобська, зовсім так, як це виходить з археологічних розкопів. До групи номадської належали *Траки* та *Кімери*, а з VI віка ще й дикі *Скити* та *Сармати*, що прийшли в той час з Азії.

Гіпербореї.

Щож торкається хліборобських народів на Україні, то Геродот насамперед згадує *Гіпербореїв*.

Гіпербореї є назва чисто географічна, а не племенна, бо вона в грецькій мові означає людей, що «живуть на півночі». Геродот передає незвичайно гарне оповідання, яке можна вважати за цілком правдиве, про двох дівчат гіпербореївських, які прийшли у Грецію ще перед появою Скитів у наших степах. Він оповідає, що дві гіпербореївські дівчини в супроводі п'ятиох мужів, з яких, очевидно, складалася почесна охорона цих дівчат, принесли дари на острів Делос у святиню богині *Артемиди*. Цих дівчат звали *Гіпероха* і *Лаодіка*. З неясного виразу Геродота, що ці дари були принесені в соломі, можна здогадуватися, що це були обжинкові вінки пшениці та різні овочі і всяка інша пашня, що приносилися в жертву богині урожайности. Це нагадує наш церковний звичай на Україні християнської доби приносити до церкви на Спаса пшеничні і житні вінки й овочі, щоб освятити їх. Але назад ці дівчата вже не вернулися, а лишилися при храмі *Деметри* (як у нас в монастирі), користалися великою пошаною у Делосців за свою мудрість, після смерті були поховані при храмі і Греки високо шанували їхні могилки.

Делосці говорили Геродотові, що перед цими

дівчатами прийшли були теж з подібними дарами дві дівчини Гіперборейки, які звалися *Арга* та *Онїда* (Herodot IV. 33, 34.).

З цього оповідання можна зробити такі зовсім безперечні висновки. Насамперед, що гіперборейська земля була земля хліборобів, що самі Гіперборейці були чисті хлібороби, бо свої дари несли пішки, на знак особливої шани до плодів землі і, нарешті, що земля Гіперборейців не лежала дуже далеко, бо дівчата звідтіль могли принагідно чи систематично приходити пішки за час від жнив або від кінця жнив до осені аж у Грецію на острів Делос і то під охороною тільки п'ятих мужчин. Потім і той висновок, що між цією землею та Грецією були в VII віці, до якого відноситься оповідання, добрі та жваві стосунки релігійні і що віра та боги були або ті самі, або дуже близькі, бо інакше Гіперборейці не приносили б дарів грецьким богам.

Здається, що згадані Гіперборейки тому не вернулися додому, що, мабуть, їхня земля була якраз в той час відрізана від Греції Скитами, новим диким номадським народом, що тоді уперше з'явився в степах України. І з того можна зробити висновок, що земля Гіперборейців лежала на північ від степів, зайятих Скитами, тобто, в нашій Київщині, північній Херсонщині або на Поділлі, чи в Басарабії. Але і тоді, по словах Геродота, звичай приносити дари Деметрі не при-

пинився, але носили дари вже не спеціальні делегатки-дівчата, а передавали їх з села в село з процесіями і з відповідними побожними співами і набожними танцями, скеровуючи їх в обход Скитів, спочатку на захід аж до Адріатики, а потім вже звідтіля в Грецію. Дуже можливо, що Гіпербореї інакше звалися *Агатірсами* (за часів Геродота) і що дари спочатку йшли через Семигород, а потім по нинішній Сербії долинами і долиною р. Вардара аж до Салонік, звідкіля вже попадали на о. Делос.

Згадане оповідання Геродота малює перед нами незвичайно цікавий образ тодішнього життя, вказує на спільність релігійних ідей на широкім просторі, включаючи туди й Грецію, вказує на певну безпечність подорожі і на сухопутні стосунки між Понтидою або Гіпербореїцями та Грецією, тобто, між Чорноморсько-Дунайською областю й грецьким світом. Сам Геродот Гіпербореїв вже не знає, — про них він переказує нам з поем Арістея (поета грецького, що їздив у Понтиду, тобто, на береги Чорного моря підчас заснування там грецької колонії Олівії недалеко устів р. Бога і Дніпра в 642 р. перед Р. Хр.). Арістей оповідав, що інші народи усе воюють між собою і тільки самі Гіпербореї ні з ким не воюють (Herodot, IV, 13.). Це підтверджується і археологічними розкопами, бо на цьому просторі існує один рід могил, в яких при покійниках не-

ма зброї, але є досить кераміки, ос. горшків, що вказують на хліборобський характер населення. Якраз ця кераміка відноситься до так званого гальштадтського типу і гроби з нею під могилами існують по цілій Україні від Карпат аж на Кубань до Кавказу. Через те, що ця кераміка вироблялася без гончарського колеса, а ліпилася руками, на місці в кожному селі і на цілій цій великій території була однакова, одної форми і до того ще й такої самої, як і за Карпатами аж до Альп і скрізь по Дунаю, то з того видно, що й нарід, що цю територію заселявав, мав дуже багато спільного між собою від Альпів, тобто, від м. Гальштадта аж до Кавказу і що в першій залізній добі на цілім просторі існували жваві стосунки між Дунайською областю і Чорноморською, тобто тою, що лежить на північ від Чорного моря, інакше — нашою Україною. І віра й культура скрізь тут була та сама і люди одні — хлібороби, але над тими хліборобами — як я вже про це згадував вище — місцями панували нехліборобські племена.

Траки й інші номади на Україні.

Геродот оповідає, що в цій області жило багато інших племен, що зовсім не любили хліборобства. Такі, напр., були народи *Трацькі*; а потім ще прийшли значно гірші, чисті номади *Скити*. Про Траків Геродот каже буквально таке: «Жити, не працюючи, вважається у Траків най-

вищою гідністю, а оброблення землі — найогиднішою працею; найліпший спосіб жити — військовий розбійничий» (Herodot, V, 6.) Не дивлячись на такі погляди Траків на життя, все ж таки між ними й хліборобами Гіпербореями встановилися якісь мирні відносини.

З дальшого Геродотового оповідання теж ясно, що в деяких місцевостях на цій території утворилися якісь політичні організації складнішого політичного типу, в яких панівна верства була трацька і підвладна хліборобська-гіперборейська. Це видно добре з імен таких народів як *Калліниди* й *Алазони*, що жили північніше на середнім Бугу, а другі між Богом і Дніпром. *Томашек* довів, що ці імена є чисто трацькі і панівна верства, що дала ці назви, була трацька, але Геродот каже, що ці племена виробляли пшеницю і ін. на продаж і займалися плеканням овочів, чого Траки не любили. Отже, орати поля і сіяти пшеницю мусіла, очевидно, субстратна верства — Гіпербореї.

Якою мовою говорили ці наші хліборобські племена, Геродот не говорить. Траки, як відомо, говорили мовою індогерманською. Такі вчені як *Fick*, *Kretschmer* і *Wirth* кажуть, що по Дунаю жили племена, які говорили мовою хатською, тобто трошки подібною до кавказької грузинської мови, *Wirth* те саме говорить і про племя *Агатирсів*, яке жило на Поділлі і в Карпатах.

Можна напевно твердити, що й усі хлібороби на Україні говорили початково, тобто в неолітичні часи і ще й у бронзові цією мовою, але під впливом панівної верстви Траків, а також Кімерів, які говорили індогерманською мовою, мова їхня мусіла вже почати тоді індогерманізуватися, тобто мінятися на індогерманський спосіб, при чім кожна нова хвиля номадів приносила свої впливи і зміни в цю індогерманізацію. Антропологічно, як показують черепи, знайдені в могилах на Україні, гіперборейська хліборобська народність належала до круглоголової передньоазійської раси, що говорила якраз хатською або кавказькою мовою. Як знаємо взагалі, у круглоголової раси на Україні панував похоронний обряд тілопалення. Але з якихсь причин бували і винятки. Саме такий виняток з загального звичаю тілопалення у Гіпербореїв відкрив гр. Бобринський біля м. Сміли в двох могилах, покійники в яких були круглоголові. На підставі цього й робимо тількищо згадані висновки.

Окрім *Траків* і *Кімерів*, Геродот ще згадує на нинішній території України і про *Будинів*, як про тих, що не займалися хліборобством. Він далі згадує ще племена *Андрофагів* (людоїдів), *Меланхленів* (чорносвитників) і інших, які проте жили далі на північ і схід від України і яких через це не будемо торкатися докладніше, скажемо

тільки, що вони усі не були хліборобами, а звіроловами і номадами.

Будини сиділи на північно-східнім краю України, на межі Чернигівщини й Полтавщини, де були великі соснові ліси. На південь від них сиділи хлібороби Гелони. Геродот каже: «*Будини* — нарід численний, з ясноблакитними очима і з рудим волоссям» (Herodot IV. 108); «*Будини*, тубільці в цій землі, ведуть кочовий спосіб життя й єдині з тамтешніх народів живляться сосновими шишками» (Herodot IV. 109).

І саме ім'я будинів і те, що вони синьоокі й рудоволосі, і до того ж номади, примушує нас думати, що це було племя чисто індогерманське і могло належати до литовської мовної групи. Будини кочували в сусідстві чисто хліборобського народу Гелонів і це повело до змішання тих і других в уяві греків, бо Геродот тут же говорить: «У землі Будинів є дерев'яне місто на ім'я Гелон. Гелони... хлібороби... і не подібні до Будинів ні постатю своєю, ні кольором шкури. У Еллінів і Будини звуться Гелонами, але це не є так». (Herodot IV. 109).

Хліборобські племена України.

Пізніше, в VI віці перед Р. Хр. прикочували в степи України нові номади, дикі Скити і Сармати і почали винищувати хліборобів. Окрім загального імени Гіпербореїв, хліборобські племена України носили свої власні імена, про які ми зна-

ємо теж від Геродота. Він згадує про *Агатирсів, Неврів, Гелонів, Алазонів, Калліпідів, хліборобів (георгой) і польовиків (агротерой)*, про *Тазрів, Меотів, Сіндів* і про якихось казкових *Амазонів* і про *Таврів* у Криму.

Звичайно хлібороби мусіли берегтися номадів і для того обкопували свої села валами, і то досить високими (часто до 10 метрів і вище), перед якими був викопаний глибокий і широкий рів, а на валах стояв високий частокіл. Скити та й інші номади не любили битися пішки, а завжди налітали на безборонних людей на конях. Такі рови і високі вали примушували їх злазити з коней і дертися на вали, що їм не було до вподоби, тому вони, звичайно, побачивши вали, повертали собі назад. На Полтавщині, а особливо на Київщині й на Поділлі, тягнуться безперерви на сотні кілометрів високі вали, які напевно були вибудовані проти Скитів. Спільна довжина київо-подільських довгих валів досягала до 2000 кілометрів. Вони йшли в два ряди, а місцями і в 3 ряди, ряд від ряду на декілька десятків кілометрів. Але окрім цих довгих валів ми маємо сотні городищ, тобто валів, які оточували окремі селища. По словах полтавського земського статистика Льва Падалки, ще перед великою військовою статистики нараховували на Київщині 435 городищ, на Волині 350, на Чернігівщині — 150, на Полтавщині — 90 городищ. В дійсності їх є

значно більше і навіть тепер вже на Полтавщині відкрито більше сотні нових городищ. На Харківщині відмічено до 120 городищ. Такі городища, розслідовані до певної міри київським археологом Хвойком ще перед великою війною, відомі нам в с. Хмільній Канівського пов., в с. Пастирському Чигиринського пов., в с. Мотронівці того самого пов., біля с. Ковалихи під м. Смілою, городище біля м. Немирова на Поділлі і Більське городище Зіньківського повіту на Полтавщині.

Ті наші хлібороби, що сиділи в степах, помалу були або вибиті, або взяті в полон і продані в неволю. Тільки місцями їм пощастило вдержати своє існування за ціну тяжких податків хлібом. Найліпше вдержалися і зуміли відбиватися від Скитів Меоти й Сінди, що жили по березі Озівського моря та на Кубані.

Агатирси.

Геродот містить *Агатирсів* між верхов'ями ріки *Маріса* (тепер Марош), на Закарпаттю, що впадає в Дунай, протікаючи Семигород, і між Дніпром. Земля Агатирсів мусіла тягнутися, починаючи від теперішньої Угорщини, через Гуцульську частину Карпатів, по Галичині й Буковині на Поділля й Київщину, і кінчалася десь приблизно на нинішній Канівщині, Черкащині і Чигиринщині на берегах Дніпра.

Геродот каже ясно, що земля Агатирсів тяг-

неться над Скитщиною, на північ від неї аж до землі Неврів на Сході. А Неври мусіли сидіти десь на Лівобережжі Дніпра, мабуть, на межі Чернигівщини й Полтавщини, бо Неври сиділи біля Гелонів, інакше кажучи, між Гелонами та Агатирсами, а Гелони займали східню частину Полтавщини. Далі буде сказано, як підчас походу Дарія на Скитів Неври були Скитами вигнані з їхньої землі і утікали через землю Агатирсів на північ, мабуть, на Волинь. Геродот говорить про Агатирсів, що вони не Скити і описує їхні звичаї, які ні в якому випадку не можуть належати індогерманському народові. Classen і Wirth відносять їх до неіндоевропейського населення, спорідненого з Кавказьким. Спільність закарпатської, подільської та київської культури VII і VI віків перед Р. Хр. підтверджує, що народ на цій просторі був той самий.

Неври.

Неври — був народ невідомий, що прийшов невідомо звідкіль, недавно тільки перед Скитами, витиснений з попередньої своєї території якимись «зміями» і оселився між Агатирсами й Гелонами, а потім, утікаючи від Скитів, переселився на Волинь або почасти ще й в Радомисельщину.

Про Неврів ходили чутки, що вони раз на рік перекидалися у вовків і їх вважали якимись таємничими чарівниками.

Про Гелонів Геродот оповідає слідує: «У землі Будинів є дерев'яне місто на ім'я Гелон. Кожен бік міської стіни має завдовжки 30 стадій (біля 6 км.). Стіна висока, уся з дерева, так само як і дома й храми. Там існують святині еллінських богів із статуями, вівтарями і храмами з дерева, а на честь (їхнього бога) Діоніса відбуваються там що два роки свята з оргіями. Спочатку Гелони були ті самі Елліни, що вийшли з торговельних міст і поселилися біля Будинів». Гелони говорять іншою мовою, ніж Будини (Herodot, IV. 108) ... Гелони-хлібороби харчуються хлібом, займаються садівництвом і не подібні до Будинів ні постаттю своєю, ні кольором шкіри. Правда, в Еллінів і Будини звуться Гелонами, але це не так. Країна їхня багата на різного роду ліси. У найбільшій з лісів є велике озеро, оточене болотом і очеретом. В озері цим ловляться видри, бобри та ще якісь з чотирикутними мордами (Herodot, IV. 109) звірі.

Розсліджуючи різні городища України, я прийшов до висновку, що з усіх, нам досі відомих, єдине Більське городище, в середині якого лежить село Більське в Зіньківському повіті на Полтавщині високо над р. Ворсклом, підходить до опису Геродотового Гелона. Інші усі в десятки разів менші від нього і не містять в собі таких речей, які б відповідали опису Геродота. Довжи-

на валів цього городища рівна 30 км. Розкопи Більського городища показали нам, що в нім знаходяться грецькі вази так званого чорнофігурного стилю VI віку перед Р. Хр. і черпаки з великим рогатим ухом та гладкою чорною блискучою поверхнею, які належать до гальштадтської культури, але у російських вчених фальшиво звуться скитськими. В попільниках цього городища знайдені кістки бобрів, про яких говорив Геродот, і кістки тетерюків, тобто того досить великого птаха, який живе в соснових лісах, що їх згадував Геродот. Знайдено тут і вугілля овочевих дерев, що підтверджує слова Геродота про садівництво у Гелонів. А той факт, що тут не знаходиться вже грецьких червонофігурних ваз, доводить, що це місто було зруйноване вкінці VI віку, а Геродот якраз і каже, що Гелон був спалений Скитами підчас походу Дарія, тобто в 512 році перед Р. Хр. Ліпшого збігу тяжко чекати. Але деякі вчені, з легкої руки Томашка, давнього віденського вченого, містять Гелон десь аж за м. Казанню, на р. Камі. Чому це роблять, того й самі не знають, бо ніхто не подав жадного аргумента на користь такої гадки, навіть і сам Томашек.

Тепер в східній Полтавщині і в Харківщині понад р. Донцем знайдено багато малих городищ, по своїй культурі подібних до Більського; їх обсліджував молодий вчений Фукс. Ці городища

були знищені Скитами одночасно з Більським. Гелони загинули і ми про них після Геродота вже не чуємо нічого.

Північно-українські племена.

На півночі України в українсько-галицькій Волині сиділи в першій Залізній добі ті хліборобські племена, що прийшли сюди з неолітичною мегалітичною культурою, вони характеризуються т. зв. Чехо-Висоцькою культурою, яка від Галичини тягнеться аж до Дніпра і фальшиво зветься деякими вченими скитською культурою, з якою в дійсності вона не має нічого спільного. На жаль, ці племена історичних імен в ту пору не мали.

Алазони.

Алазони сиділи між середнім Богом і Дніпром: по їхній землі проходили святі шляхи, які вели до так званих Геродотом Скитів-хліборобів. Дуже можливо, що вони вели до переправи через Дніпро біля теперішнього села Переволочни, що лежить при усті Ворскла. Алазони сіяли пшеницю, просо і сочовицю та садили цибулю і часник (Геродот, IV. 17). У Алазонів привляча верства була напевно трацька, а субстратна (підлегла) верства — хліборобська (гіперборейська). Золоті речі, знайдені в т. зв. *Литій Могилі* при тілопальнім похороні, належать, мабуть, якомусь Алазонському князеві, бо ці речі датуються

більш менш кінцем VII віку і сама могила лежала в країні Алазонів.

Калліпідн.

Калліпідн племя дуже близьке до Алазонів і жило так само, як і вони, при нижній частині р. Бога (Геродот, IV. 17).

Геродот згадує про два племена: *хліборобів* і *польовиків*, які жили на північ від Алазонів, як здається, припирали до Дніпра, і яких він зве чомусь Скитами. Ці племена, по його словах, сіяли пшеницю на продаж. Ми знаємо з слів самого ж Геродота, що Скити ще більше не любили хліборобства, як Траки, і тому його назва цих хліборобських племен Скитами є дивна. Це можна пояснити в той спосіб, що Скити знищили у цих племен правлячу трацьку верству й наклали на субстратну гіперборейську верству подати хлібом, через що Греки вважали їх за скитських підданих і тому звали Скитами-хліборобами.

Таври. Хлібороби озівсько-кубанські.

Таври займали кримський півостров, який через те і звався Таврідою. Геродот виставляє Таврів з чужих оповідань, як дикунів, що жили з рабунку. Але в дійсності, можливо, що тільки якась частина, що жила в приморській гористій області, займалася грабунком кораблів, але ті Таври, що жили в родючих долинах, так само займалися хліборобством, як і інші мешканці краю.

Головним божеством у них була богиня Діва, яку ніби вони звали Іфігенія, але тут, очевидно, приплетено багато поетичних вимислів, які затемнюють справу. Ми знаємо, що Дорійці-Греки заснували тут город *Херсонес*, який дуже процвітав, і навіть пізніше головною богинею у них значилася Богиня-Діва, яка виштамповувалася теж часто на монетах; емблемою цієї богині був олень. Було в Тавриді засновано і ще декілька інших колоній, які добре жили, завдяки тубільному хліборобському населенню.

Греки звали Дніпро — *Бористеном*, а тих хліборобів, що жили на лівім березі Дніпра, прилягаючи до нього на 11 день плиття вгору по Дніпру і простягаючись на три дні дороги далі на схід, греки звали *Бористенітами*. Тут же між гирлами Бога і Дніпра була найстарша грецько-іонійська колонія Ольвія, заснована в 645 р. перед Р. Хр. Зараз за Дніпром від гирла на схід лежала країна, яку греки звали *Гилея*, бо була вкрита великим лісом, і то, мабуть, сосновим, бо природники недавно в тамтешніх торфах знайшли рештки соснового насіння. Бористеніти підлягали Скитам.

Геродот говорить, що Дністер звався у греків *Тирас*, а ті колоністи греки, що жили в колонії Тирі при устю Дністра, звалися Тиріти. Далі між Дніпром і Доном кочували Скити, а за Доном Сармати.

Меоти. Сінди й інші. Поява грецьких колоній на Україні.

Але навколо Озівського моря, особливо на східнім його березі, жило численне хліборобське плем'я *Меоти*, які дали свою назву цьому морю і греки звали це море *Меотідою*.

На Кубані, особливо густо при гирлі Кубані, сиділи *Сінди*, теж хліборобське плем'я, яке мало навіть свій порт.

По сусідству з ними сиділо теж хліборобське плем'я *Дандарії*, про яке згадує уже і попередник Геродота, Гекатей Мілетський.

Таким чином, ми бачимо, що на тодішній Україні хлібороби жили і скрізь понад морем і скрізь в лісовій, або гайовій смузі України, а номади тільки посередині, в степовій частині. Перші номади Траки і Кімери за яких тисячу літ так по-своїлися з хліборобами, що уже не шкодили їм.

Іонійські Греки, що з середини VII. віку почали закладати свої колонії на берегах Чорного моря, напр., Ольвію та інші, не тільки не шкодили нашим хліборобам, а, навпаки, дуже допомагали, бо привозили їм нові товари, яких тут не було, учили новим ремеслам, яких тутешні хлібороби не знали, дали їм нові методи обробляти хліб, бо Греки потребували багато хліба для своїх великих міст, а наші селяни виробляли раніше звичайно лише стільки хліба, скільки їм треба було для себе, на свої місцеві потреби. Нарешті, Греки приносили знайомство з елегантним

проведенням культових (релігійних) відправ тим самим божествам, тільки виплечаним у великих містах Малої Азії. І ми бачимо в наших могилах на Київщині й Полтавщині багато різних грецьких виробів, особливо грецької кераміки, грецьких маленьких гарно розмальованих звірячим орнаментом горщиків і пляшечок, в яких Греки привозили пахучі масті. Особливо багато знаходиться т. зв. родоських ваз VII. віку перед Р. Хр.

Таким чином між нашими хліборобами й Греками-колоністами установилися найліпші відносини, і одні другими були задоволені.

Скити. Звичаї Скитів.

На початку VI віку перед Р. Хр. з'являються в наших степах нові номади, чужі, які примандрували сюди здалека, з Туркестану. Ці номади у Греків звалися *Скитами*. Вони належали до ширшої групи племен, що звалися *Саками*, які жили в Туркестані. Саки і Скити часами переходили й на Іран, тобто в Персію. В 612 році перед Р. Хр. Скити, разом з іншими народами, напали на Невіу, столицю Ассирії, що стояла на р. Тигрі, взяли її і зруйнували нанівець. Потім Скити зробили наскок на Малу Азію і на Сирію, доходили навіть до Палестини. По словам Геродота, цю свою руйнівницьку діяльність Скити провадили в Малій Азії та Сирії цілих 28 літ. І тільки після того вони повернули назад та напали на Кімерів, що жили в наших степах, їх розбили в бою і ви-

гнали, а самі оселилися та й кочували в наших степах. Геродот цілу Україну від Дунаю аж по Дін зве Скитією, бо Скити кочували з одного краю до другого і Греки скрізь їх зустрічали, а тому й цілу країну стали в цей час звати їх іменем. Скити були незвичайно жорстокі й дикі, думати про устрій якоїнебудь держави вони не могли, хоч деякі кабінетні вчені стараються їм приписати такі доброту і організаційні бажання, яких вони ніколи не могли мати.

Сталим заняттям Скитів було розбійництво з ціллю не тільки грабувати у хліборобів, підчас польових праць, худобу й ін., але хапати й самих людей та продавати їх у неволю Грекам. Греки добре платили за цих рабів з наших хліборобів, бо вони були смиренні й знали усі господарські праці, потрібні Грекам, отже праці коло хати, в городі, в садку, в полі, бо усі ці праці раб уже робив у себе дома в своєму селі. Самим рабам у Греків пересічно не велося погано, бо вони вважалися за членів родини і їх здебільшого ніхто не зневажав. Спосібнішим і справнішим часом Греки навіть доручали поліційні обов'язки, бо ці бувші самостійні хлібороби були добросовісними виконавцями обов'язків.

Скитські князі були чисті дикуни, як і їхні кочові піддані. Скитів відділяла від неолітичного стану може яка неповна тисяча літ життя в центральній Азії, в неймовірно диких номадських

умовинах. Люди тільки поступово наближалися до цивілізації.¹ Створити державу, це значить дати цивілізацію своїм підданим, мати для того ясну ціль в своїй голові. Скитські ж князі нічим не відрізнялися від своїх підданих, були некультурні, жили тільки примітивними традиціями.

Ось як Геродот описує скитські звичаї. Скит не кров першого забитого ним ворога, а голови усіх ворогів, убитих у боях, зносяться до князя, бо тільки під умовою принесення голови ворога Скит одержує свою пайку воєнного здобичу. З голови він здимає скальпа так: навколо голови біля вух робить надріз, потім бере голову в руки і витрясає її з шкури, потім вискрібає з неї бичачим ребром мясо і виминає шкуру руками, роблячи її таким чином мякою, яку потім уживає, як рушника, привішує її до гнuzдечки свого коня і пишається цим.

Скит, що має найбільше число таких рушників із скальпів, вважається найславнішою між ними людиною. Багато Скитів виготовляють собі з зібраних людських шкур плащі, в які одягаються; для цього шкури зшиваються до купи, як козині шкури. Також багато Скитів здимають кожу з правої руки убитих до самих нігтів і виготовляють з них пихви для сагайдаків. Нарешті багато Скитів здимають шкуру з цілого трупа, натягають її на палиці й возять з собою

на конях. Такі в них бойові звичаї (Геродот IV. 64.).

Греки й за скитського панування в степах України продовжували далі засновувати на наших землях свої колонії, але тільки трималися тих морських берегів, що лежали далі від Скитів, напр., в Криму.

Бібліографія до розділу III.

Археологическая летопись южной России (від 1898 по 1906 рік).

F. Bruhn: Черноморье. Т. I. і II. Одесса. 1879—1880. Зап. Новорос. Унів. Т. XXVIII. і XXX.

Christensen: Mythe anthropogonique en Transformation Zoroastrique. Archives d'etudes orientales. Т. XIV., ст. 31—174.

Богданъ Филловъ: Надгробные могилы при Дуванлий въ Пловдивѣ. 1934.

— Ein «Skythisches Bronzrelief aus Bulgarien». ESA. IX., ст. 197—205.

Herodote: Історія. Книга IV.

Извѣстія Императорской Археолог. Комиссін. 1—65 томи починаючи 1901 р.

Латышевъ. Pontica. 1909. СПб.

— (J. P. E.). Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini. Т. I., 1885, II., 1888, IV., 1901.

— Scythia et Caucasia. Т. I. грецькі, т. II. латинські написи. 1890-1906.

Dr. J. Neustupný: Nábaženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě. Praha. 1940.

- Dr. Jan Filip: Hallstattská kultura v Čechách. Památky Archeologické 1934—1935. (XXXX). Praha 1936.
- C. F. Lehmann-Haupt: «Kimmerier» Pauly-Wiss. Real-Lex. T. XXI., ст. 397—434.
- E. Minns: Scythians and Greeks in south Russia. 1912.
- Покровский: Геродот і Арістей. Збірник Балагія. — Як ідеалізовано Скітів. Зап. Іст. Філ. Відд. Ук. Ак. На. Т. X. 1927 р.
- Rostowzew: Skythien und der Bosphorus. B. I. 1931.
- Rostovtzeff: La culte de la Grand-Deesse dans la Russie meridional. Revue des Etudes Greques. 1919.
- Рудинський: Археологічні збірки Полтавськ. держ. Музея. 1928 р.
- S. Reinach: Antiquités du Bosphore Cimmerien 1892. Paris.
- Спицынъ: Скифи и Гальштат. Сборник гр. Бобринскому. Спб. 1911.
- Ščerbakivskyj: La situation geographique de la ville de Gelone. d'Herodote. — Księga pamiatkowa ku czci Pr. Dr. Demetrykiewicza. 1930, ст. 265—280.
- Толстой и Кондаковъ: Русскія Древности. Т. I—IV.
- Tomaschek: Die alten Thraken. Sitz. Ber. Wien. Ak. Wiss. Ph. Cl-n CXXVIII. 1893; CXXX. 1894, II: CXXXI. 1894. I.
- Kritik der ältesten Nachrichten über den Skyth. Norden, ibid. B. 116 i 117.
- Max Vasmer: Die Iranier in Südrußland. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. B. I. 1923.

Розділ четвертий

Перси. Дарій. Похід Дарія на Україну.

VI. вік перед Р. Хр. був вік дуже неспокійний для передньої Азії. Після зруйнування Ніневії та цілої Асирійської держави, в області Мезопотамії не було вже держави остільки могутньої, щоб могла спинити напади номадів. Лишався ще Вавилон, але він лежав далеко на південь на р. Евфраті, і мав за собою порівняно невелику територію. Але в той час, як Скити були прості грабівники, і не мали жадного змислу до творення держави, знайшлися інші номади, які довго уже жили по сусідству з Асирією та з культурними старими державами Закавказзя, які начилися цінити культуру, витворену осілими хліборобськими народами Мезопотамії та Малої Азії, і на ці народи припала культурна місія охороняти старий Схід від диких номадів. Це були два народи — *Меди* (або *Мідяни*) й *Перси*, які уже декілька століть жили на високому плято, що прилягало з півдня до Каспійського моря, та абсорбували потроху й мезопотамську кров і здобутки техніки, особливо військової. Ця область

власне і звалася Іраном, а Перси і Меди — були властиві іранці, а не Скити, як дехто привик думати. Вони були чисті індогермани і звали себе аріями, а землю їхню через це звали Аріяною. Ця «Аріяна» потім змінилася в «Іран». В VI. віці серед них усталилася панівна династія Ахеменидів, а першим царем з цієї династії був відомий Кір, що завоював і Вавилон і Палестину і який помер в 560. р. перед Р. Хр. Однією з найцікавіших історичних постатей того часу був перський цар *Дарій Гістасп*, творець великої світової монархії, праобразом теперішніх світових європейських імперій. Дарій стояв під дуже сильним впливом науки великого творця перської релігії *Зороостра* або *Заратустри*, який жив незадовго перед Дарієм. Релігія й філософія Заратустри були придворною релігією і філософією перської династії Ахеменидів. В цій релігії за головного бога вважався бог світла, сонця й тепла — *Агура-Мазда*, який перебував в безперестанній боротьбі з тьмою й злом — *Аримом*. За наукою Заратустри всякий, хто вірує в Агура-Мазду, то значить в світлий огонь, мусить теж безперестанно боротися з невірними, породженням темного вогню й зла. Боротьба мусить йти рішучо до кінця.

Як сам Дарій на себе, так і Перси дивилися на Дарія, як на обранця Агура-Мазди, як на носія світлого вогню. Ясно, яку ця віра давала Дарію

енергію й яку силу для боротьби з тим, що на його думку було носієм темного вогню. Хто проти Дарія, той одночасно і проти Агура-Мазди, а значить всякий правовірний мусить необхідно знищити його. Ця релігія в очах народа оточувала Дарія ореолом божественности, а одночасно змушувала й його самого до невтомної діяльності, до боротьби проти когось і чогось, що є зло. Вона незвичайно розвивала волю і активність. Але разом з тим вона давала й певні засади щодо організації й порядку, певну й міцну відразу від хаосу й непорядку, як породження темного й деструктивного Ариманового духа.

Як в багатьох релігіях, і тут можна відшукати певні економічні підстави, на яких базувалася релігійна наука.

Вчитуючися у священні книги персів — Авести — легко можна побачити, що одною з головних цілей Зороастрової науки було дати нові організаційні форми життя, повернути номадів на осіле хліборобство, або принаймні зробити їх нешкідливими для хліборобів, які уже з правіку сиділи на своїй землі. Перси, як і всі Арійці, з правіку були чисті номади. Але коли вони при Ахеменідах завоювали величезні простори з хліборобським населенням старих держав передньої Азії, їхній економічний інтерес став тісно зв'язаний з господарським розквітом мирного хліборобства на підбитих землях. Нова релігія якраз

і дбає про прищиплення номадам пошани до цього невластивого їм заняття. В Авестійських книжках, що звуться «Гатами», читаємо: «Залишіть дотеперішнє скототарство, а переходьте на єдине тільки плекання рогатої худоби. Не породи худоби, тільки осілости добивайтеся». Тут кіннотним номадам протиставляться працюючі на волах хлібороби і осілі селяни, вони, так мовити, беруться під охорону Агура-Мазди. Одвічним інстинктам номадів до грабунку й нищення протиставиться наказ релігії, який один має силу зв'язувати ці інстинкти, поставити номадів до мирної творчої праці й організації зовнішньо і внутрішньо міцної держави. Цілий рід Дарія належав до чистокровних Персів-номадів. Але будучи вірним учнем і послідовником Заратустри, Дарій з усією силою номадської невдержної волі вхопився за переведення в життя усього того, чого вимагала нова Заратустрова релігія й разом з тим нова теорія держави. Завдяки своїм високим особистим якостям, зокрема незломній енергії й відвазі він зорганізував державу на нових принципах, майже на модерний європейський лад. Після того почав усмиряти різних ворогів, особливо номадів, які могли загрожувати спокій і розвиток його на нових засадах організованої держави.

На сході, на пограниччі з Туркестаном він відчув дуже сильну небезпеку з боку Саків, які

непокоїли східні границі; він їх відганяв декілька разів, але не міг переслідувати їх за Аральське море. Знаючи, що звідтіль степами можна пройти на Чорномор'я, де панували номади — Скити, він рішив піти війною на Скитів і перемігши їх зорганізувати там бойову силу мирних хліборобів та тим, як зломити силу номадів, так і звузити область їхніх кочовиськ. Крім того він мав на увазі тим допомогти колоніям своїх союзників, іонійських тиранів.

Для походу на Скитів Дарій вибрав 512. рік, якраз столітні роковини зруйнування Скитами *Ніневії* (що сталося в 612. р. перед Р. Хр.), очевидно, щоб морально держати дух війська на певній висоті й щоб мотивувати похід проти Скитів помстою в сторічні роковини. Як побачимо далі з слів Агатірських князів, саме цей аргумент походу був відомий і цим останнім.

Дарій повів своє військо через Мазу Азію, перевів його по понтонному мосту, наведеному біля нинішнього Царгороду через пролив, який Греки звали Боспором Трацьким, і довів до Дунаю. Тут знову по його дорученню Іонійці зробили через ріку понтонний міст. Перевівши через міст своє військо, Дарій велів Іонійцям зберегати цей міст 60 днів, і коли він за 60 днів не вернеться, то вважати, що він загинув, розбірати міст, і вертати додому. З того виходить ясно, як далеко хотів іти Дарій: очевидно максимум 30

днів дороги туди і 30 назад. Через те, що Геродот кладе денний перехід на 35 кілометрів, то максимальна віддаль обрахованого Дарієм шляху могла бути 1050 км. від гирла Дунаю, в напрямку на північний схід. З дальшого оповідання Геродота виходить, що ціллю Дарія було місто Гелон, згадане нами уже раніше. Гелон лежав справді від гирла Дунаю трошки менше як 1000 кілометрів. Очевидно Дарій знав, що Гелон є столиця найдалі на північний схід висуненого хліборобського народу, знав, що він дуже великий і добре укріплений і мабуть хотів зробити з нього кінцеву базу свого походу для повного вичищення українських степів від Скітів.

Нарада князів Понтиди.

Коли Скіти почули, що Дарій перейшов через Боспор Трацький, то зараз же запросили на нараду князів усіх сусідніх народів: власне Агатирисів, Таврів, Неврів, Гелонів, Будинів, Андрофагів, Меланкленів і Савроматів. (Геродот IV. 102.). На Нараді Скіти висвітлили ситуацію і просили: «Ні в який спосіб не відділяйтеся від нас і не давайте нам загинути, але одноставно зустріньмо ворога всі разом» (Геродот IV. 118). Зібрані князі стали радитися між собою, і гадки їхні поділилися. Князі Гелонів, Будинів і Савроматів одноголосно обіцяли допомогти Скітам (мабуть тому, що Гелони і Будини були територіально дуже загрожені з боку Скітів), навпаки, «ня-

зі Агатирсів, Неврів, Андрофагів, Меланхленів і Таврів дали таку відповідь: «коли б ви, Скити, перші не обідили Персів і не почали з ними війни, то теперішнє ваше прохання й теперішні ваші промови ми признали б справедливими. Але ви без нас втрутилися в країну Персів і панували над ними цілий час, поки на те була Божа воля; а тепер вони, по натхненню того самого божества, хочуть відміряти вам тою самою мірою. Щож до нас, то ні тоді ми не обідили цього народу, ні тепер не станемо перші ображати його. От коли б перський король увійшов би і в нашу землю й перший обідив нас, то ми теж не залишилися б у спокою. А так, покищо, ми будемо дивитися й сидіти спокійно на своїх місцях. Нам здається, що Перси прийшли не проти нас, а проти тих, що їх зобідили». (Геродот IV. 119).

Перипетії походу.

Почувши таку відповідь, Скити рішили зовсім не вступати у відкритий бій з Персами, а тільки відступати, поділившись на 3 частини, і по дорозі нищити рослинність, щоб вона не служила за харч перській худобі. Скити відступали перед Дарієм так, що їх розділяла просторінь одного денного переходу, тобто більш-менш 35 км.; вони боялися вступати у відкритий бій, бо Дарієва арійська кіннота не була гірша від Скитської, а може ще й ліпша. А піхота Дарія була тверда. Скити ж зовсім не мали піхоти. Окрім того, ди-

кі скитські коні дуже боялися верблюдів, а у Дарія були спеціальні частини на верблюдах; побачивши їх, коні скитські повертали назад і утікали; так само скитські коні боялися осялячого крику. Завдяки цьому військо Дарія йшло собі спокійно, як на маневрах. Ріки не служили ніколи перешкодою ніякому війську, тим більше, що влітку вони у нас в степах дуже маліють. На Дніпрі були добрі переволоки, які можна було дуже легко перейти, і всі ці переволоки добре відомі Іонійцям, які служили провідниками у війську Дарія. Перси йшли за тим з трьох скитських військ, яке прямувало до Дону. Дійшовши до Дону, ця частина Скитів повернула на північ до м. Гелону, а військо Дарія за ним. Так Дарій дійшов до м. Гелона, але знайшов його зруйнованим і порожнім, а цілу країну навколо спустошеною. Напевне друге скитське військо, використавши, що військо Гелонів було при Скитах разом з третім військом, взяло безоружний Гелон, пограбувало, мешканців полонило, а Гелон зруйнувало й спалило, як рівнож й інші менші містечка Гелонів, що були по Ворсклу й по Донцю. Те саме це скитське військо зробило і з Неврами, геть чисто винищивши їхню країну.

Геродот пише: «Агатирси бачили, як утікали від Скитів їхні сусіди і яку руйнацію вони витерпіли від них, а тому Агатирси вислали на зустріч Скитам післанця з вимогою не пересту-

пати їхніх границь, бо інакше Скитам прийдеться з ними вступити в бій. Одночасно з цим Агати́рси післали своє військо на границю, щоб відбити напасників; Меланхлени, Андрофаги й Неври при втручання Персів — разом із Скитами — не звернулися до зброї, забули про погрози, і, охоплені жахом, утікали далі на північ в пустиню. Але Скити під страхом погрози не входили уже в землю Агатирсів, а з Невриди повели Персів зі собою в свої володіння назад». (Геродот IV. 135). З Геродотового оповідання виходить, що Дарій був у поході не 60 днів, а значно більше, і всеж таки Іонійці не залишили дунайського моста і не вернулися додому, а дочекалися таки Дарія й його війська, перевели через міст і Дарій спокійно вернувся додому.

Геродот старався в своїй історії у всякий спосіб принизити успіх Дарієвого походу й побільшити його неуспіх в очах чатичів та піднести дійсні й вигадані гідноти Скитів. Це з одного боку, тому, що Греки якраз перед тим, як Геродот писав історію, воювали з Персами і розбили військо Дарієвого наслідника Ксеркса, і з другого боку був під впливом розповсюджених тоді у Греків різних примітивно-комуністичних теорій, що ідеалізували номадів, їхню псевдо-незалежність і всякі інші фантастичні і проблематичні якості.

Понтида після походу Дарія.

Безперечно, що Скити були дуже сильно розгромлені Дарієм, і навіть стратили свої старі династії, бо Геродот, який дуже докладно перераховує членів скитської династії до походу Дарія, потім не подає ні одного імени скитських панівників. З другого боку, на другий рік після походу Дарія, тобто в р. 511. перед Р. Хр. Іонійці, використавши слабкість Скитів, розбудовують і укріплюють колонію *Пантикапею* при Боспорі Кімерійським, на місці якої тепер стоїть місто Керч, при Керченським проливі.

Вернувшись додому, Дарій велів висікти на скелі біля м. Бегістуна в Персії новий додаток, а власне секцію 74 написів, в яким оповідається про його похід на заморських Саків, його перемогу над ними й взяття в полон їхнього князя Скунки. На жаль цей напис дуже вивітрився, і багато подробиць тепер не можна на ньому прочитати. Після походу Дарія в нашій *Понтиді* — так деякі старі автори звали область над Чорним морем — сталося певне перерозподілення сил. Теперішня Полтавщина й Харківщина, що були перед тим заняті гіперборейськими племенами Гелонів та Неврів, були тепер страчені для хліборобства, і в цих областях паслися скитські отари. Агатирси, зберігши свою самостійність, а надалі жили на Київщині, на Поділлі і в Карпатах аж по Семигород. Їхнє ім'я, і не тільки ім'я, але і зви-

чаї, знає добре ще Аристотель (в IV. віці перед Р. Хр.), бо згадує, що вони ще й тоді не знали письма, а що свої народні закони виспівували в піснях (*Aristoteles. Problemata*, 13, 28). Вони мабуть зберегли свою індивідуальність ще і до II. віку перед Р. Хр. Неври, зруйновані Скитами, утекли поза територію Агатирсів на північ, мабуть десь на теперішню Волинь. Будини подалися десь далі на північ. Скити залишилися в Херсонських і Катеринославських степах та в областях, опущених Гелонами. Гелони були так знищені, що від них і згадок не лишилося. Коли б вони були не послухали Скитів, і стали за своїми валами збройно проти Скитів, як Агатирси, то напевно удержалися б і надалі.

Після походу Дарія нема ніяких вказівок на те, щоб Скити заснували в Понтиді якусь державу, як це твердять деякі чисто кабінетні вчені. Ми навіть їхніх князів, які були у них після походу Дарія, не знаємо, а в державах східнього іранського типу держава без князя або короля немислима. Та для заснування держави у Скитів і не було ні економічних ні психологічних підстав. Скити не Монголи, які прийшли до слова 2000 літ пізніше від Скитів і які визнавали магметанську релігію, що мала своєю ідеєю організувати номадські держави в комбінації з хліборобськими народами, та й то тяжко говорити про державу з татарської орди, бо у Монголів,

власне, не було великих міст з осілим населенням. Ми бачили, що для засновання Перської держави треба було спочатку витворитись відповідній філософії й релігії, треба було цілого ряду королів, організаторів, щоб планомірно перевести в життя організацію держави. Перси та Меди, крім того, біля пів тисячі літ сиділи по сусідстві з великими мезопотамськими державами, бачили їхню організацію і силу, їхні вигоди. Можновладці перські добре знали устрій Ассирії й Вавилону, знали вавилонську грамоту; теж саме — перська еліта. А що ж говорити про Скитів, які, окрім самих себе і своїх звичаїв, нікого і нічого не хотіли знати, бо коли їхні князі Скила й Анахарзіс хотіли зблизитися з Греками, то їхні брати постріляли їх за зраду звичаям. Але і Анахарзіс і Скила були не чисті Скити, їхні матері були родом княгині істрійські, тобто трацькі з над Дунаю, і вони виховали своїх синів у приязні до Греків, і в своїх звичаях та обрядах релігійних. Чи такі Скити могли думати про державу, а тим більше про створення держави в сучасному розумінні, якої вони не знали? Щодо етнічного і антропологічного складу Скитів, то вони уявляли з себе велику мішанину. Великий іонійський природознавець Псевдо-Гіппократ, який жив раз після Геродота і був у другій половині V в. перед Р. Хр. на берегах Чорного моря та сам бачив Скитів, описує їх як Монголів, вірніше —

він описує їх так, що цілком ясно, що це були Монголи, а не індогермани. Тоді ніхто ще з Греків не міг бачити Монголів у Середній Азії і тому опис його, як очевидця, можна вважати за об'єктивний і правдоподібний. Отже, скитські орди в дійсності склалися з алтайських племен з домішкою невеликого числа племен сакських. З такого різноманітного етнічного матеріалу, до того ще з дуже низьким ступнем культурного розвитку, не мислимо було зорганізувати якесь державне ядро, яке б, опанувавши хліборобів, створило справжню державу. Для цього ні у правителів, ні у того населення, що мало скласти правлячу верству, не було вистачальної інтелігентності. На це якраз ті вчені, що вбачають у Скитах добродіїв і культуртрегерів Чорномор'я, чомусь не звертають уваги. Монгольсько-скитські племена ніколи теж не стали хліборобськими; добровільно вони не могли ними стати, не могли проміняти без жадних причин свободне життя номада на залежне від всіляких випадків, як політичного так і природнього порядку життя хліборобів, якому вони до того не були й привчені, а якому вчигися треба дуже довго.

Справжніми культуртрегерами і творцями держави в Чорномор'ю були не Скити, а іонійські Греки, про що мова буде трохи далі.

Хліборобська лівобережна Наддніпрянщина не скоро віджила після руїни, яку вона потерпіла

підчас походу Дарія, а її хліборобське населення не скоро спустилося з півночі знову на південь по ріках Сулі, Пслу і Ворсклі. Навпаки, правобережна Наддніпрянщина, і навіть північний край Херсонщини, де було більше лісів, утрималися і відбили Скитів під проводом своїх хліборобів-Агатирсів. Це найліпше доказується розкопками археолога Хвойки в городищах: *Мотронівському*, *Пастирському* і *Хмільнянському* на правім березі Дніпра, в Київщині, де культурні рештки показують цвітучий стан населення і в V віці та без перерви далі аж до часів великого князівства Київського.

Боспорська держава.

Але безперечно, що й Скити були дуже понижені Дарієм, бо після того часу ми вже не чуємо імен скитських князів, і Геродот, який подає нам повний список скитських князів перед походом Дарія, після того походу згадує тільки якогось князя *Аріанта*, ніби скитського, але якось без жадного звязку з попередніми скитськими династіями. Що Скити стратили свою силу і вже ніколи не досягли попереднього свого стану, доводиться ще й тим фактом, що якраз в році 511, тобто на другий рік після — ніби зовсім невдалого, за Геродотом — походу Дарія, на західнім березі т. зв. Керченської протоки, де тепер лежить м. Керч, тоді наново розбудувалася грецька іонійська колонія *Пантикапсія*, яка окружила се-

Се міцними стінами й валами і дуже хутко так розбагатіла, що змогла зорганізувати цілу державу, велику й могутню, та стала новим центром культури не тільки для чорноморського північного псбережжя, але випускала свої культурні проміні далеко на північ, на схід аж у Сибір і навіть на захід на Закарпаття, в Семигород та в теперішню Угорщину. Якби Скити мали силу, вони б не дали їй так зміцніти й розростися. Грецький історик Амміан Марцелін, що жив у IV віці після Р. Хр., зве Пантикапею матіррю іонійських мілетських колоній, бо вона обєднала в союз ті мілетські колонії, які були побудовані на берегах Крима, Озівського моря і на східнім березі Чорного моря. Але мало того, вона обєднала не тільки ці греко-мілетські колонії, але ще й тубільні хліборобські народи, які жили в Криму, жили по берегах Озівського моря і р. Дону, і ті народи, що жили по берегах ріки Гіпаніса, тсбто теперішньої р. Кубані. Обєднала навколо себе ці племена Пантикапея не самою силою, не самсю зброєю, а здебільшого тільки вигодами торгівлі, тим, що купувала від них хліб, пашню. Цей союз став *зватися Боспорським союзом*, бо *Боспором* (Киммерійським) Греки звали той пролив, чи протоку з Озівського в Чорне море, що тепер зветься *Керченською*.

Таким чином поступово до складу боспорської держави, або Боспра увійшли з тих колоній, що

лежали в Криму, сама Пантикапея, потім *Теодосія*, *Німфея*, *Діоскурія*, *Кіммеріон* (тепер Опуск), *Кітея*, *Акра* *Тири така*, *Діа Мірмікія* (тепер Новий Карантин) і *Партенія*; — з тих, що на кавказькім березі, увійшли до союзу: *Фанагорія*, що стояла напроти Пантикапеї по другім боці пролива, на Таманськім півострові, пізніше вона стала зватися *Таматарха*, а за часів київських князів — *Тмутаракань*, тепер там станиця *Сінна*; потім *Кіпа*, *Патреон*, *Корокондама* (тепер Тамань), *Гермонасса*, *Ахілеон*, *Апатуріон*, і *Горіппа* (тепер Анапа), яка служила портом для народа *Сіндів*; нарешті з тубільчих хліборобських народів, що увійшли в союз з Боспором, особливо великі й важні були *Меоти*, що сиділи навколо *Меотійського*, тобто *Озівського* моря, і дали йому назву по своєму імені (*Меотіда*) та *Сінди*, що сиділи на Кубані, й *Дандарії*. Окрім них, пізніше були в подібних стосунках з Боспором ще такі народи Кубані: *Аорси*, *Геніюхи*, *Дзюгі*, *Досхи*, *Фатеї*, *Керкети* (Черкеси), *Махлії*, *Псесси*, *Сіраки* і *Торети*.

Боспорські династи.

Імен початкових князів Боспора ми не знаємо; на початку правили в Пантикапеї, по грецькому звичаю, виборні архонти. З архонтів відомий перший *Архенакт* від 480 р. перед Р. Хр. Першу династію заклав *Спарток I.* у 438/7 році. Він для Пантикапеї так і лишився архонтом, але для пе-

речислених тубільних народів він титулувався уже базилевсом, тобто князем. Далі я подаю цілу табличку імен цих можновладців, бо це дуже важно для датування.

	Роки перед Р Хр.
Археонакт	480 рік
Спарток I.	438/7 — 433/2
Сатир I.	433/2 — 389/8
Левкон I. (Горгіппій і Комо- сарія)	389/8 — 349/8
Спарток II.	349/8 — 344/3
Перисад II.	344/3 — 310/9
Сатир II.	310/09 — 309/8
Евмел I.	309/8 — 304/3
Спарток III.	304/3 — 284/3
Перисад II.	284/3 — 252/1
Евбоїт	282 ?
Спарток IV.	після 252 р. ?
Левкон II.	біля 240 р. ?
Левкон III.	біля 200 р.
Евдіон I.	біля 170 р.
Перисад III.	118.7 — 115/4
Мітридат Евпатор	110 — 63
Махарес син Мітридата	79 — 65
Фарнак	64/3 — 47/6
Мітридат II.	47/6 — ?
Динаміса	?
Серибоніус	?
Полемон I.	14/3 — 2/1

Пітодориса	2	—	?
Аспург	8 перед Xp.	—	38 по P. Xp.
Савромат?	—	—	—
Рескупорид I.	17 перед Xp.	—	38 по P. Xp.
	Роки по P. Xp.		
Полемон II.	38/9	—	41/2
Мітридат III.	39	—	49
Котис I.	45/6	—	62/3
Тиберій-Юлій-Рескупорид I.	68/9	—	91/2
Савромат I.	93/4	—	123/4
Котис II.	123/4	—	132/3
Тиберій-Юлій-Рометалк	131/2	—	153/4
Евпатор Тиберій Юлій II.	154/5	—	170/1
Савромат II.	174/5	—	210/1
Тиберій-Юлій-Рескупорид II.	210/1	—	228/9
Савромат III.	229/30	—	232/3
Котис III.	228 ?	—	234 ?
Рескупорид III.	233/4	—	234/5
Тиберій-Юлій-Інінтимей	234/5	—	239/40
Рескупорид IV.	239/40	—	275/6
Фарсанес	253/4	—	254/263
Рескупорид V.	249/50	—	?
Тиберій Юлій Тейран	275/6	—	279/80
Поторсес	278/9	—	308/9
Савромат IV.	—	—	—
Савромат V.	—	—	—
Рамасад	308/9	—	322/3
Рескупорид VI.	311/2 - 334/5	—	342/3
Асандр	перед 360 роком.		

Приведена тут хронологія установлена Латишовим і Міннсом на основі даних грецького історика Діодора Сіцилійського (I. вік перед Р. Хр.) та інших грецьких авторів, і доповнена на основі студій боспорських монет та різних написів на намогильних плитах, викопаних в містах Боспора Киммерійського. (Треба пам'ятати, що у Боспорців рік починався весною і тому у переводі на наше числення років ставимо в датах подвійні числа, напр., 438/437 або коротше 438/7).

Слід згадати, що в житті Боспорської держави велику й активну участь брали теж Траки, бо трацькі племена теж блукали по наших степах аж до Кубані. А через те, що вони уже жили тут біля тисячі літ і мали також нахил до міського життя, то ми бачимо Траків і в ролі архонтів-князів Пантикапейських та різних високих достойників і урядовців.

Боспорська держава мала свою монету. З монет старшого періоду досі відомі монети *Спартока*, *Левкона*, *Перісада*, *Гігієнона* і *Ацесса*. Ці монети мають біля імен титули «*архонтів*», а коли на них трапляється титул *базилевс*, то це тоді, коли вони мають показати відношення до тубільних племен. Монет старших від *Спартока IV.*, або *Перісада II.* ми не знаємо. Спарток вибивав тільки *срібні монети*, *Левкон* тільки *мідні*, *Ацес* тільки *золоті*, *Гігієнон* — *мідні*, *срібні* й *золоті*.

Перісад вибивав електрові й золоті статери, та срібні тетрадрахми.

З того всього видно, що першою справжньою державою на українській землі був Боспор, а не Скити. До нас дійшли імена усіх його 51 архонтів-базилевсів-князів за добу 840 літ. Боспор вів жвавий торговельний обмін сировиною й готівими продуктами з північним материком сухим шляхом, і з заморськими країнами — на своїх кораблях. Боспорські князі били свою власну монету мідну, срібну і золоту, залишили по собі й писані пам'ятники, й величезні будови з каменя в приморських містах і високу культуру — хоч і еклектичну (збірну), але власну — в той час як Скити ніколи не били своєї монети, ніде не лишили жадного сліду письма чи грамоти, і назавжди лишилися степовою номадською ордою, грабіжниками й розбійниками. Тож говорити про скитську державу зовсім не доводиться.

Ольвія. Тирас.

Старша іонійська колонія *Ольвія*, як і *Тирас*, що лежав при Дністрі, також уявляли з себе не тільки колонії, але й самостійні маленькі держави, відповідно грецькому розумінню держави — міста. Вони також об'єднували навколо себе територію, заселену тубільцями-хліборобами, тільки ці території не були такі значні, як при Пантикапеї, окрім того і самі міста і їх території були виставлені на дуже велику небезпеку від но-

мадів. І справді Ольвію, як і Тирас, за час їх існування вороги багато разів брали й руйнували. Грецькі колонії, майже кожна, була своєю монету, оздоблену відповідними емблемами.

Греки були справжні культуртрегери й організатори життя на побережжі Чорного моря, бо вони були купцями-торговцями, а торгівля організує життя на вищий масштаб, постачаючи нові предмети, а з предметами і нові ідеї, і нові стремління.

В колонії прибували, як завжди це буває, різноплеменні і різноязичні авантюристи, хитрі, спритні отчайдухи, але прибували і всякі нещасні, вигнані з дому лихою долею. Особливо багато таких утікачів мусіло прибувати в ці колонії з Закавказзя, з Малої Азії і з самого Кавказу, бо там уже, починаючи з VII. віку, ішла руйнація, то Кімери, то Скити, то Меди й Перси руйнували сотні цвітучих міст, обертаючи мешканців у рабів. Хто був спритніший, дужчий, чи талановитіший, утікали, куди могли, і багато діставалося морем до іонійських колоній. Кожен з них приносив з собою якесь знання, уміння, особливо мистецьке й технічне, які мусіли дуже цінитися в таких далеких від тодішніх осередків культури містах.

Цю різноплеменність особливо видно на речах, що знаходяться в різних могилах. Тут ми бачимо і чисто грецькі речі, привезені прямо з Гре-

ції, бачимо й такі речі еклектичного характеру, на яких відбивається потуга очевидно місцевого майстра, тобто того, що працював в колонії, його прагнення догодити і смакові і ріжним іншим ви-могам, звязаним з формою одежі, з специфічними потребами або забобонами і т. под. При чім видно, що кожен такий автор приніс уже готовий вироблений смак і стиль мистецький, але засто-сував його до форми місцевих предметів, місце-вої зброї, оздоб, амулетів і т. ін. І тут велику по-милку роблять деякі вчені, звучи це мистецтво скитським, або для Скитів робленим. Скити гра-ли тут другорядну ролю. Навпаки, ці речі роби-лися для хліборобських князьків і магнатів, що, як я оповідав вище, вже давно тут повстали з ріжних завойовників — Траків і Кімерів, і які в обмін на хліб вимагали гарних речей. І ми ба-чимо справді, що ідеї, вложені в образки понтії-ського мистецтва, ніяк не відповідають скитським релігійним ідеям, а, навпаки, стоять в гармонії з релігією хліборобів, з їх культом великої богині Деметри-Кібели-Купали, з їхніми емблемами, цього мистецтва грали кавказці й закавказці; це амулетами і т. ін. Дуже велику ролю в творенню так ясно видно на цих речах. Я на Конгресі в Брюсселі предложив дати цьому мистецтву імя не скитського, а *понтіїського*, бо така назва є гео-графічна, а не племенна і більше відповідає дій-сному стану речей.

Дуже хутко в Понтиді витворився свій особливий культурний круг, який приймав і перетворював вищі досягнення південної грецької культури і надавав їм форму, що була зрозуміліша для північних відсталих аборігенів, наших Гіпербореїв та інших хліборобів. Проте речі цього культурного кругу — готові вироби, купували не тільки хлібороби, але й номади: Скити, Сармати й ін. І всі номади, які проходили по наших степах, попадали в сферу впливу нашого понтійського культурного кругу, купували чи грабували тут вироби цього часу та й розносили їх по тих кутках, куди самі попадали, але при всіх тім помітно, що роля номадів у розносі тих речей була значно менша, ніж звичайно їй приписують, бо деякі речі знаходять тепер і в таких далеких місцях, куди нога номада ніколи не могла досягнути. Культурний вплив *понтійського круга* відчували на собі не тільки східні азіяти: *Скити, Сармати, Алани*, і потім *Авари*, що приходили одні за другими, але теж північні індогермани — *Готи*, про яких мова буде далі. Одним з проявів понтійського мистецтва було вживання звірячих орнаментів, які грали роль амулетів і були тісно зв'язані з передньоазійським культом Великої Матери. Цю особливість Ростовцев та інші вчені звуть звірячим стилем і приписують витвір його тут виключно Скитам. І перше і друге зовсім не слушне. Це не є

прояв мистецького стилю, ці звірі — вони є характеристикою релігійних уяв, що були властиві не номадам Скитам, а хліборобам.

Бібліографія до розділу IV.

Max Ebert: Real-Lexikon. B. I.—XIV.

Max Ebert: Südrußland in Altertum.

Cambridge ancient history. (Відділи про Скитів і Сарматів.)

А. А. Бобринскій. Кургани и случайныя находки близ м. Смѣлы. Т. I., II. и III. Спб. 1887—1901.

— Отчеты о раскопкахъ въ Киевской губ. Отч. Им. Ар. Ком. 1901, 1903, 1904, 1905, 1909, 1911, 1912.

— Извѣстія Импер. Арх. Ком. №№ 4 (1902), 14 (1905), 17 (1905), 20 (1906), 35 (1910), 40 (1911), 49 (1911), 54 (1914).

Ф. Брунъ. Опытъ соглашенія противуположныхъ мнѣній о геродотовой Скиѣи. Древности. Геродотовой Скиѣи. Вып. II., ст. LXXII. Спб. 1869.

Brunnhofer: Iran und Turan. Leipzig. 1889.

Casson: Herodotus and the Caspian. Brit. Schkol. at Athens. XXIII. (1918—19), s. 175.

Фармаковскій: Архаическій період в Россіи Матеріали по Археол. Россіи. № 34.

Franke: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniß der Türkenvölker und Scythen Zentralasiens. Abhandl. d. Akad. Wiss. Berlin. 1904—13.

Ginter: Das Schwert der Skythen.

В. Городцовъ: Изслѣдованіе Бѣльскаго городища. Труды XIV. Арх. Съѣзда. Т. III. 1909—1910, ст. 92—161.

- E. Herzfeld: Mitteilungen aus Iran. I.—VII.
- E. Huntington: The Puls of Asia. Boston. 1907.
- Hussing: Völkerschichten in Iran. Mitteil. Anthr. Gesell. in Wien. B. 44; 1916, cr. 199—250.
- B. Laufer: Sino — Iranica. 1919.
- W. Leonhardt: Hethiter und Amazonen. 1911.
- M. Makarenko: La civilisation des Skythes et Hallstatt. ESA. V., cr. 22—48.
- Marquart: Untersuchungen zur Geschichte von Eran. T. I. i II. 1896.
- Merhardt: Bronzezeit am Jenissei. Wien. 1926.
- Lubor. Niederle: Rukověť Slovanské Archeologie. Praha. 1931, sv. I.
- Starověké Zprávy o zeměpisu východní Evropy. 1899.
- Peisker: The Asiatic background. Cambridge Medieval History, v. I. 1911, cr. 325—359.
- S. Reinach: Mithradates Eupater. 1895.
- P. Rau: Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga. In Mitteilungen d. Zentralmuseums. Pokrowsk, v. I. B. II. 1926, 1927.
- V. Ščerbakivskyj: Zur Agathyrsenfrage. Eurasia. Sept. Antiqua. T. IX., cr. 209 ff.
- A propos de l'art pontique. XVI. Congr. intern. d'Anthr. Bruxelles. 1935, cr. 695—705.
- A propos de la Psychologie des auteurs de l'ancien Art pontique. Deuxième Congrès Intern. d'Esthétique et de Science de l'Art. Paris. 1927, v. I., cr. 300 ff.
- Понті́йське мистецтво. Науковий Збірник на честь пр. І. Огієнка. 1937, cr. 206—215.
- H. Winkler: Uralaltaischen Völker und Rassen. 1884.

- K. Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde II. 1906.
- B. Filow: Denkmäler der Thrakischen Kunst. Römische Mitteilungen. XXXII. (1917).
- A. Bauer: Die Herkunft der Bastarnen. Sitz. Ber. Wiener Ak. Wiss. B. 185, 2 (1918).
- Про Горив:
- Zeuss: Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 1904. 2 B.
- G. Bremer: Ethnographie der germanischen Stämme. 1904.
- Odobesco: Le trésor de Petrossa. 1889—1900.
- B. Salin: Die altgermanische Tierornamentik. 1904.
- R. M. Meyer: Altgermanische Religionsgeschichte. 1910.
- Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde. III., ст. 227 ff. (Гуни, i проч.).
- J. Braun: Die letzten Schicksale der Krimgoten. 1890.
- R. Loewe: Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere. 1896.
- Zacharof: Antiquities of Katanda — Altai. Journ. of Royal Arch. Institut. 1926, v. LV., ст. 37—57.

Розділ п'ятий

Сармати.

В IV. віці, по словах *Діодора Сицилійського*, *Сармати* пересунулися зза Дону до Дніпра, розбили і страшенно винищили Скитів, рештки яких потім залишилися почасти в Криму, де ще довго блукали, а почасти в Добруджі, де остаточно були знищені при *Філіпі II. македонському* його воєводою.

Сармати, що змінили Скитів, не були дуже культурніші від них, але вони були чистішими, ніж Скити, представниками іранської раси (не мали монгольських домішок) і, завдяки стосункам з прикубанським населенням і Боспорською державою, підлягли благодійним впливам осілої культури настільки, щоб зрозуміти свої власні вигоди від добрих стосунків з Боспорською державою. Вони не тільки не виступали проти неї вороже, але часто помагали їй проти скитських наскоків. Усі славнозвісні могили на наших степах, відомі під назвою скитських, в дійсності належали, коли не трацьким князям, то Сарматам, напр., *Чартамлицька могила*, *Солоха*, *Лугова мо-*

гила і т. п. Але історичні джерела дають нам про Сарматів дуже мало відомостей. Відомо, що Сармати були тяжче озброєні, ніж Скити, носили спенсери з нашитих на сорочку бляшок, а часом з кінських копит, порізаних на тонкі скибки. Мечі їх були довші за скитські і призначені для рубання.

Після Р. Хр. Сармати були витиснені з українських степів своїми ж родичами *Аланами*. В числі пізніших князів боспорських, як видно з наведеної вище лісти, трапляються деякі з іменем Савромат. Але саме ім'я Савромат ще не означає, що цей князь був Сармат-номад, який завоював собі престол в Пантикапеї. Це міг бути якийсь пан мішаного роду, якого предки колись оселилися в Пантикапеї, і який добився собі високого звання.

Гали на Україні.

В III. віці перед Р. Хр. в західній частині України появилися *Гали* або *Кельти*. Гали — це індогерманське плем'я, яке дуже розрослося в західній Європі, так що в IV. віці перед Р. Хр. завоювало було на якийсь час навіть Італію. Вони прийшли разом з *Скірами* і *Бастарнами*, і брали участь в руйнуванні Ольвійських стін, як це видно з декрету на честь Протогена, ольвійського горожанина, що своїм коштом відбудував зруйновані частини стін, бо горожани не мали засобів зробити це на міський кошт.

На нашій території Гали залишили дуже небагато слідів, очевидно їх було небагато й вони, попавши на шлях між номадів, були скоро ними затерті. Скільки небудь помітної участі в формації української нації вони взяти не могли.

З речей гальських (лятенської культури) можна згадати: меч гальський і рештки щита в могилі біля с. *Великої Тарнави*, Новоушицького повіту на Поділля, і декілька т. зв. фібул (шпильок) лятенського типу в різних селах на Україні. Фібули могли потрапити і торговельним шляхом з Закарпаття.

Після Р. Хр. між Волгою і Доном з'явилися нові номади Сакського мовного пня, *Алани*, які були по крові й по мові найближчі до Сарматів. Хоч вони пізніше були, як і Сармати, витиснені іншими номадськими племенами уже алтайського походження (Гунами), та всеж таки маленькі рештки їх залишилися на північному Кавказі, змішавшись з кавказькими тубільцями, і відомі під назвою *Осетів*.

Херсонес Таврійський.

Крайня східня частина Таврійського півострова була під владою Пантикапеї, але південна гориста частина належала Таврам і грецькій дорійській колонії *Херсонесові*. Очевидно, що Таври і греки прийшли до певного співжиття, бо в *Херсонесі* був побудований храм *Богині-Діви*, яка була богинею Таврів. Пізніше на монетах Херсо-

неса була вибита постать Богині Діви, очевидно як богині-протекторки Херсонесу, а значить, головної богині цього міста. Херсонес перебував у вигідніших умовах, ніж Ольвія, бо був прикритий від степів високими горами, в яких жили Таври. Скити кочували в степовій північно-західній частині таврійського півострова.

Населення Криму не могло увійти в склад формаційних елементів Українського народу безпосередньо, але воно мало велике значіння посереднє, особливо колонії грецькі, бо в кримських грецьких колоніях завжди зберегалися рештки інтенсивної міської культури, яка підтримувалася зв'язками з метрополією як в часи класичної й римської, так і в добу Візантійської імперії. У Крим прийшло християнство і освіта до Готів, а потім в Амастрідську (Таманську) Русь і в Київ.

В добу I. ст. перед Р. Хр. і в I ст. по Р. Хр. в Україні відбувалися нові пересування номадів, а Боспорська держава попала під владу Малоазійського (Понтійського) короля *Мітридата*, а потім під владу Римлян. Але ці зміни не вносили чогось істотно нового. Тільки в II. ст. по Р. Хр. вступив на Україну новий північний елемент Готи, з приходом яких ситуація України значно змінилася.

Готи на Україні.

Готи прийшли на Україну з півночі через Во-

линь правдоподібно з нижньої Висли, де, як відомо, біля 166 року по Р. Хр. сиділо готське племя *Гутони*. Історик VI. віку Іорданіс оповідає на основі традицій, що Готи за часів їхнього короля Філімера вимандрували з своєї країни на південь в країну Ойум (*Oium*), по якій протікала велика ріка. Здається, що цією рікою й був Дніпро. Проф. Грушевський вважав, що «Ойум» була Волинь. У всякім разі як історично, так і археологічно цілком ясно доведено, що Готи займали Україну літ з півтораєста. Східні Готи (або Остроготи, Остготи) займали Україну на схід від Дністра і Крим, а Західні Готи (Візіготи, або Вестготи) спустилися вздовж Дністра до Чорного моря і до римської провінції Дакії.

Східні Готи разом з Герулами зруйнували Ольвію, Тирас та інші міста в 251 році по Р. Хр., а пізніше завоювали і Боспорську державу. Вони завойовували головним чином міста й нищили місцеві князівські роди та, почасти, правлячі верстви, щоб самим стати на їхнє місце. Так, напр., відомо, що їхній король *Вінітар* забив Антського князя *Боза* й його синів. Остготи зорганізували велику державу, особливо за панування свого довголітнього короля Германаріка, в якій одначе самі Готи представляли тільки тоненьку панівну верству над масами хліборобських і нехліборобських племен. Треба сказати, що Готи, подібно до своїх пізніших родичів Вікінгів — Варягів — Ру-

сів, не принесли на Вкраїну якоїнебудь вищої культури.

Готи в Криму.

Готи належали до бродячих, напів номадських, напів ловецьких індогерманських племен, культура яких була нижче хліборобської. Лише на Вкраїні, ставши тут панівною верствою і завоювавши грецькі колонії та Боспорську державу, вони причастилися провінціальної грецької культури й увійшли в сферу нашого Понтійського культурного круга. За цієї доби чорноморські та наддніпрянські майстри почали виробляти для них дорогі оздобы (фібули, браслети й ін.) з срібла та золота, та викладати їх дорогим камінням. Робили вони за традиціями своєї звірячої орнаментики, яка уподобалася Готам, і так повстав, завдяки Готам, новий розцвіт мистецтва на Україні та в Чорноморю, який не зовсім слушно звуть готським мистецтвом, готським стилем і ін. Готи викликали його розцвіт, але не були його авторами. Пізніше Готи рознесли цей стиль мистецтва по Європі, де він набрав льокальних відмін. Друга сторона культури, яка підняла Готів, це — християнська віра, яку прийняли Східні Готи в Криму (де у них був потім і свій єпископ Уніла), та Західні Готи за Дунаєм (де у них був єпископ Ульфїла, що переклав на готську мову Святе Письмо). Разом з християнством прийшла до Готів і освіта — грамота. Дуже можливо, що тоді

були винайдені й готські літери «руни», але всі нині відомі руни відносяться до пізнішого часу.

З готської казки, званої Герварарсага (*Hervarsage*), ми знаємо, що у них було місто Данaparстадир (*Danaparstadir*). З цієї назви видно, що він лежав на Дніпрі, а значить на Дніпрі були скупчені значніші сили Готів по містах. От оці то Готи мали вплив на формацію українського народу. Здається, що під їхнім впливом у нас почав ширитися індогерманський шлюб (де закладає родину муж, купуючи собі жінку) та індогерманська родина з головенством батька. Це факт дуже важний.

Мабуть Готам таки завдячує і поява самої назви «князь», з її германським змістом. Кінець панування Готів на Дніпрі поклали Гуни в 375 році. Готи не могли вдержатися перед натиском Гунів, бо їх було в дійсності дуже мало, а з другого боку, проти них могли повстати й завойовані ними хлібороби і племена, культурна фізіономія яких не досить ясна, як, напр., якісь *Росомони*, а також *Анти*. Готи дуже швидко відступили по Дунаю в Закарпаття і на Балкани, частина оселилася на р. *Мораві* і т. п. Вони понесли з собою й речі т. зв. готського стилю, що тепер служать свідками їхнього тодішнього руху й розселення. Ці речі дали почин ріжним льокальним мистецьким стилям, з чого розвинувся в західній Європі т. зв. *Меровінський стиль* (або *Меровейський*

стиль). Але не всі Готи утекли перед Гунами. Кримські Готи так і залишилися в Криму, особливо в гористій його частині, і вони тут трималися аж до XIV. віку. Кримських Готів знав і автор «Слова о полку Ігоревім». Дуже можливо що й витворення *початків праукраїнської грамотности* не обійшлося без участі кримських Готів, можливо, що тут, в зв'язку з Тмутараканською або Амастрідською Руссю, підготовлено було те, що допомогло потім так легко князю Володимирові насадити у Києві християнську віру й грамотність. Кримські Готи залишили по собі дуже великі могильники з VI. віку біля Суук-Су.

Гуни.

В 375 році на українську територію натиснув новий нарід — *Гуни*, які розбили Аланів, що жили біля Озівського моря, масу їх вирізали, а решту прилучили до себе і з побільшеними силами напали на Східніх Готів.

Гуни нарід чисто алтайський, якого китайці за часів династії Хань (від р. 163 перед Р. Хр. до 196 р. після Р. Хр.) звали Гіунг-ню, або Хун-ну, що значить «низькі раби». Вони відрізнялися значно більшою дикістю і жорстокістю, ніж Сармати й Алани. В 375 році вони знищили королівство Готів, і король готський *Германаріх* з відчаю кинувся на свій меч. Гуни не кочували довго в наших степах і подалися потім за Карпати в Паннонію.

Ми знаємо, що в 453 р. помер їхній король Атилла і тоді Гуни стратили всяке значіння та поступово розпорошилися й розчинилися в інших степових кочових народах, почасти в Угорщині, почасти в Україні. Вони не лишили по собі на Україні слідів, принаймні археологія не може звязати з ними відкритої досі на Україні жадної культури. Може десь якісь степові могили їм і належать, але не відомо точних характеристик Гунів, щоб їх можна було знайти в могилах.

Гуни почали собою новий рух східних алтайських орд, які, то як Тюрки, то як Монголи, не переставали пустошити українське степове пасмо аж до XVIII віку. Але як всякі інші номади, так і ці не могли увійти в склад українського народу, не могли вплинути на зміну крови його, бо вони ніколи не ставали хліборобами на нашій території. Ці номади, правда, поривали й відводили з собою українських жінок, але цим вони розводили свою кров домішкою української, а не навпаки.

Болгаря.

Безпосередньо за гунською ордою виступає *Болгарська*. Вона стала відома вже в V віці, а саме в кінці його. Ця орда належала до Тюркської культури. Вона мала дві галузі. Одна, північна сиділа на Волзі, недалеко м. Казані, про неї оповідають нам пізніші арабські письменники. Друга була відома в околицях Озівського моря.

Вірменський географ VII віку оповідає, що Болгари з Озівсько-Кавказьких земель посунулися на захід за Дунай. З того часу болгарські орди ввесь час непокоять Візантійську імперію. Біля 670 року одна болгарська орда, що жила в так званому Углі (між Дністром і Дунаєм) під командою *Аспаруха* перекочувала за Дунай і завоювала сім словянських племен та заснувала державу, відому пізніше під назвою болгарської. Тут знову номади Болгари стали панівною верствою, а хлібороби слов'яни підвладною або субстратною верствою, а в результаті панівна верства геть розчинилася в підвладній.

Авари.

За болгарською ордою слідувала *Аварська* (Обри нашого літопису) теж тюркського походження, найближчі родичі Гунів. Уперше вони вимагають від Візантії дарунків у 558 р. Авари воювали з Слов'янами й Антами. В 568 р. Авари опанували цілу середньо-дунайську рівнину і з цієї області почали робити наскоки та страшні спустошення як у візантійських, так і в словянських землях. Наш літопис оповідає нам про страшні знущення, які терпіло від них племя Дулібів (тільки не знати, чи то були чеські Дуліби чи наші волинські).

Як Болгари, так і Авари не лишили археологічних слідів на Україні.

Імя Антів мабуть з'явилося вже в III. віці по Р. Хр.

Анти.

Іорданіс згадує про Антів, оповідаючи, що готський король Вінитар скоро після 376 року розбив антського князя Боза, убив його самого, усіх його синів і 70 старшин. Візантійський історик Прокопій пише, що Анти сягали від Озівського моря до Дністра і навіть до нижнього Дунаю. Візантієць Маврикій пише теж, що Анти досягали нижнього Дунаю. Анти разом з Слов'янами робили спільні напади на Балкани за візантійських імператорів Юстина I., Юстиніяна й Юстина II. Коли прийшли з Азії нові номади Авари, то вони дуже понижили Антів. Між іншим Авари забили посла антського *Мезаміра*, сина *Ударідзового*. Цікаво, що це імя антське кінчається на «мір», а імена з таким закінченням трапляються і у Готів і в пізніших українських іменах (Володимір).

Після 679 року, коли Аспарух з болгарською ордою завоював територію нинішньої Болгарії і таким чином відрізав Візантію від Антів, грецькі джерела зовсім перестають говорити про Антів.

Таким чином ми бачимо, що імя Антів держиться в історичній літературі приблизно 300 літ і відноситься до тих просторів, які лежать на північ від наших степів та в яких мусіли триматися наші хліборобські племена. Очевидно, під

Антами треба розуміти українські хліборобські племена, які в уявленню грецьких письменників об'єднувалися під одним імям Антів, як колись під одним імям Скитів або Сарматів. Але Анти не творили ще жадної державної організації, як це слушно підкреслює і Грушевський. Наступання Антів на південь показує, що наші хліборобські племена дуже розширялись на південь і колонізували степи, як тільки в степах ставало хоч на коротку добу можливе хліборобське життя, а тоді вони приходили до стиків з Візантійською імперією. Так було і пізніше. Прокопій говорить, що *Словяни* і *Анти* говорили однаковою мовою. Грушевський вважав, що Анти уявляли з себе тогочасну, тобто V—VII віку, Київську Русь.

Для нас важно те, що Анти говорили мовою слов'янською і жили в області між Дністром і Доном. А це показує, що в VI і VII віках на Україні панувала мова слов'янська і ця слов'янська мова мусіла вже тоді бути одночасно й українською мовою, бо ці племена лишилися на місці і до наших днів і їхня мова була мовою наших колядок, щедрівок, веснянок та інших обрядових пісень весільних, обжинкових, купальських і т. п., які дійшли до нас майже в незміненому вигляді від тих часів.

У VIII віці імя Антів зникає і на його місці появляється декілька нових назв племінних, які вже мають форму чисто українську і нам зрозу-

мілі. Можна думати, що імя Антів покриває собою багато інших українських племен, які тоді існували, але не увійшли в грецькі джерела. Можливо, що це не було імя якогось племені, але родове прізвище князів якогось одного племені, що завдяки енергії цих князів стало відоме грекам. Треба мати на увазі, що тільки Константин Порфірогенет аж у X віці перечисляє українські племена і коли б він не написав своєї праці, то ми б в грецьких джерелах нічого не знайшли про наші племена, окрім може тільки імени Русь, бо, напр., Ганна Комнен звала нас ще й в XI віці Скитами.

Хозари

Після відходу Болгарів з Кубані за Дунай, заняті попередю ними області між Волгою, Кавказом і Озівським морем були завойовані новою хвилею тюркських народів, відомих під назвою хозарської орди. Хозари стали повними владниками північного Кавказу, Кубані, Тмутаракані і значної частини Криму. На захід влада їхня простягалася до Дніпра. Їхня столиця Ітіль була десь недалеко гирла Волги, і сама Волга по хозарському звалася Ітіль. Тут біля Волги й сиділа головна маса Хозар. Арабський подорожник ібн Хаукал (X віку) пише, що Хозари жили в хатах, плетених з ліщин або очерету й обмазаних глиною. Хозари помалу стали залишати номадське життя і, осівши біля Каспія й

Волги, старалися не пускати з-за Волги інших номадів. Через це в VII і VIII віках в степах наших стало порівняно спокійніше і наше хліборобське населення почало з лісової смуги знову спустатися в степи та за ці два століття досягло знову моря й Дунаю. Очевидно, в зв'язку з цим утворилися нові хліборобські племена, напр., згадані нашим літописом Уличі і Тиверці, які займали область між Дунаєм, Дністром і Карпатами (Уличі) і при нижньому Дніпрі (Тиверці). Хозари скоро стали мирною, культурною, торговною державою і прийняли згодом жидівську віру. Рештки Хозарів збереглися в Криму і до наших днів під назвою Караїмів. Завдяки набігам Руси, хозарська держава була пізніше ослаблена і вже не могла здержати натиску нових номадських орд *Мадярських* (або *Угорських*) і *Печеніжських*, які зруйнували хозарську державу і знову почали винищувати українське населення в степах.

Слов'яни.

Наш літопис, згадуючи про *Уличів* і *Тиверців*, говорить про ці українські племена в минулім часі «сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Дністру)», «присѣдяху къ Дунаєви», «бѣ бо множество ихъ»; «суть городи ихъ и до сего дни». З того виходить, що вони були, але їх вже нема. Ще існують їхні городи, бо вони укріплені валами й стінами, але сільського населення вже нема, власне того

«множества». Новгородська редакція літопису оповідає про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Буг в першій половині X. віку і вказує, що цей перехід стався, мабуть, під тиском з боку Печенігів. Це показує нам, як відбувалася флюктуація хліборобського населення в степах і відступання його в лісову смугу. Цей процес тягнувся довго, сотнями літ. Результатом цього поворотного руху був сильніший розвиток колонізації лісних і болотистих частин Північної України, як і Карпат, і випорожнення степів від хліборобського українського населення.

Коли, як ми бачили, в історичних джерелах появляються згадки про Слов'ян і Антів, то це тільки були нові назви, які замінили старші, що чомусь вийшли з ужитку. Забулися назви «*Агатириси*», «*Неври*», може тому, що панівні верстви змінилися і нові панівники звали себе Антами або Слов'янами або їх так звали чужі народи. Наш літопис вже не згадує Антів, як би їх і зовсім не було, але натомість говорить про *Дулівів*, *Полян*, *Деревлян*, *Уличів* і т.п., а проходить ще пару сот літ і від назви *Деревлян*, *Полян*, *Сіверян* і т. д. не лишається жадної пам'яті, бо вони замінилися загальнішою назвою Русь. І ця назва теж не вічна, бо у нас вона замінилася назвою Україна й Український, а Москва присвоїла значно пізніше, зовсім не слушно, собі назву Русь.

Але ми прекрасно знаємо, що за весь час від IX віку і далі Деревляни нікуди не виходили з Північної Київщини і Південної Волині, де їх містить літопис, а все сиділи на своїх місцях, як і Дуліби, Лутичі, Сіверяни, Поляни, Галичани.

Отже, зникання імен осілих хліборобських племен ще не означає зникнення самого народу або перехід його на інше місце, він лишається на старім місці, міняючи тільки назви, але номади, ті, постійно кочуючи, лишають насичені місця, і тому зникнення номадської назви в якійнебудь місцевості напевно означає, що вони зовсім залишили це місце. Через це осілі народи, хоч і міняють свої імена і може навіть мову, то однак все входять в склад формації народу на своїй території, в той час як номади, навпаки, не входять.

Прасловянська колыска.

Римські письменники пізнішого періоду, а особливо візантійські, часто згадують нарід *Словян*, не визначаючи точніше його географічної ситуації. Часто теж згадується і нарід *Венети*, який вважається вченими теж за словян, і який містився біля Балтійського моря. Де, як і коли уперше з'явився словянський нарід, ми не знаємо. Ріжні вчені виставили різні гіпотези, які однак не мають більшої вартості, як всякі інші гіпотези. Виясненням цього питання найбільше займалися славісти, тобто словянські філологи. Вони ви-

сунули гіпотезу, що спочатку слов'яни уявляли з себе одно невеличке плем'я, яке говорило ще примітивною слов'янською мовою, або праслов'янською мовою, що була одною з одинадцяти галузів індогерманської мови. На основі теперішніх слов'янських мов і загальних законів, розвитку індогерманських мов взагалі, славісти навіть реконструювали гіпотетичну праслов'янську мову і постаралися навіть указати, де уперше географічно зародилася ця мова. Це місце зветься *колискою* праслов'ян. Усі філологи і лінгвісти цілком слушно підкреслили, що не треба змішувати мови з расою. Але всі висновки і гіпотези слов'янських філологів завжди будуть папірові і лишаться гіпотезами, бо виведений теоретично філологами праслов'янський язик не має з собою ні одного документа в землі, тому що праслов'яни були неписьменні. А для розв'язання питання про те, де лежала колиска слов'ян, нічого не допоможе фіктивна грамати́ка і язик праслов'янський, бо тут справа йде про реальні й конкретні питання, в яким географічнім пункті сидів не теоретичний, а реальний нарі́д, який потребував десь сидіти і сіяти хлі́б, щоб їсти, або десь кочувати, щоб потім швидко розростись і розійтись по широких просторах, які він займав пізніше. А тим часом фі́лологі́чні теорії зовсім не рахувалися ні з фізичною географією і умовами життя та можливістю розросту, ні з етнологічними даними, ні

з дійсним і реальним соціальним устроєм пізніше відомих словянських народів, з мов яких вони возстановили фіктивну прасловянську граматику, яка хоч теоретично й цілком справна, але в дійсності стоїть від реальних прасловянських мов ще далше, як теперішні різні граматичні словянські мови від тих дійсних мов, якими балакають по селах неписьменні люди, напр., наші старі *Бойки*, *Гуцули*, *Лемки* і т. п. Різні філологічні теорії навіть таких видатних філологів, як *Шахматов*, містили початкову колиску прасловянського народу в найнеможливіші місця і при тім різні. Правдоподібніші гіпотези виставили археологи, але й вони не прийшли до однакових висновків. Напр., чеський археолог проф. *Л. Нідерле* містить колиску прасловянського народу в область між Карпатами і Дніпром, що антропогеографічно цілком можливо, але польські вчені проф. *Костржевський*, *Козловський* і *Чекановський*, містять колиску цього прасловянського народу в Шлеску (польським), і антропогеографічно це теж можливо і є правдоподібне не менше, ніж гіпотеза *Нідерле*.

Основна помилка взагалі всіх вищезгаданих гіпотез полягає в тім, що всі автори їх виходили з передумови, що існував собі у Європі один *індогерманський нарід*, який розрісся в числі і виділив з себе *чисто індогерманські галузі* числом II, що, розійшовшись, утворили різні діалекти:

грецький, латинський, германський, словянський і т. д. А потім те саме зробили собі слов'яни.

Але ніхто з філологів ХІХ. віку не прийшов на думку, що нарід індогерманський сам по собі не був такий великий, щоб зайняти самому усі простори Європи та Передньої Азії з Індією. Індогермани уявляли з себе місцями номадів, поки вони лишилися номадами. Але більшість індогерманів стала тільки легенькою правлячою верствою над зовсім іншими расами, і хоч надала цим завойованим расам свою мову, то всеж таки мова змінилася до непізнання, а раса індогерманська роцинилася зовсім у субстратній расі. Такі, напр., випадки *Персів, Індусів, Вірмен*. Мова їхня граматично є індогерманська, але хто ~~найде~~ між ними людей високого росту, худорлявих і руських з синіми очима, якими по теорії мусіли бути колишні індогермани.

Те саме сталося в згаданих теоріях і з Слов'янами. Установили, що слов'яни мовно були та є індогермани, тобто, що слов'янська мова є галузь індогерманської, але не звертали увагу на те, що і тут це тільки панівна верства була індогерманська, але субстратна була зовсім інша і при тім дуже численна. Але з цією субстратною верствою — або з субстратними верствами, бо вони не у всіх слов'ян ті самі — теорії не хотіли рахуватися, не хотіли приймати на увагу ні їхню расу, ні їхню

мову. І знову ж таки шукали такого місця, де ^б індогермани — слов'яни жили ізольовано від інших народів, і в цій ізоляції препарували собі слов'янську мову, а потім розрослися і рознесли її по різних слов'янських краях. Та в дійсності зміна мови з початкової тільки й робиться під впливом чужих субстратних елементів, а не в ізоляції, а без них залишалася б в початковій формі майже незмінно.

Тільки уже в ХХ. віці французький лінгвіст Мейє став на іншу точку погляду та, взявши на увагу те, що індогермани були тільки панівною верствою, висловив думку, що з єдиної індогерманської мови повстали різні індогерманські мови або, як він каже, повстали *індосвропейські діалекти* під впливом різних завойованих народів.

Субстратна теорія.

Послідовники покійного Мейє виробили тепер нову теорію, так звану «субстраттеорію». Один з авторів її, берлінський професор Юліус Покорни так представляє цю нову теорію. «При накладанню одної на другу мов, з яких ні одна *не має писаної літератури*, мова побідників (панівної раси) переважає в багатстві слів і ще більше у флексії та словотворі, навпаки в тривкості звуків, у мелодії слів і речень, у внутрішній формі мови, як і в числовій або духовій вищості, може мати більше чи менше значіння вплив мови завойованих народів (субстрату)». Завойовані народи і

є субстрат. Це значить, що мова індогерманів переважає в багатстві слів і у флексіях та у словотворі, отже вона заховує свої істотні ознаки, але міняє звуки та мелодію слів і речень під впливом субстрату. Ріжний субстрат викликає різні зміни в звуках, тобто у вимові слів і дає інші внутрішні форми мові.

Ю. Покорни, відносно формації словянських мов, приймає що праслов'яни жили десь на Волині, а знаючи московську мову і помічаючи в ній дуже ясно впливи урало-фінського субстрату, вважає, що і взагалі праслов'янська мова повстала під впливом фінського субстрату. Тим часом, як вище було показано, ні на Волині, ні на Поділля або в іншій частині України не було субстрату фінського-ловецького, але був субстрат хліборобський передньо-азійський. Те, що Покорни помітив у московській мові, цілком правдиве, але тільки це є явище не старе, не праслов'янське, а дуже пізнє, що сталося уже після витворення української мови, коли Московщина прийняла від України християнство й грамотність і її фінський субстрат змінив тодішню літературну українську мову на московську. Філологи, пр., *Фасмер* і *Міккола* давно уже довели, що в праслов'янській мові фінського субстрату не було.

В зв'язку з субстратною теорією виникає питання такого роду: припустім, що ми в різних віддалених пунктах землі маємо мішані народи, у

яких і панівна верства є та сама індоевропейська і субстратна верства теж та сама неіндоевропейська, напр., передньоазійська, — які тоді мови ви-творюються у всіх цих мішаних народів? Чи такі, що будуть відноситися до одної групи чи ні? А це й є якраз питання прасловянської мови, бо і на Балканах, і в Польсько-Чеськім Шлеску і на Україні, як ми уже знаємо, обидві верстви і панівна і субстратна від Неолітичної доби були ті самі. Чи не могли творитися прасловянські мови у всіх цих трьох областях і групах одночасно, але окремо. Якщо це було так, то праслов'яни перед Різдвом Хр. зовсім не уявляли з себе якогось одного племені, що жило одноцільною масою і з однією спільною всім їм мовою в якимсь глухій кутку припятьських болот і не розростались потім раптово до незвичайних розмірів (у природі такого чуда не буває), а навпаки вони в такому випадку могли перебувати в стані формації на всіх тих територіях, де й тепер живуть слов'яни, окрім тільки територій верхнього Дніпра та Московщини, бо там тоді жили фіни. Скрізь у вищезгаданих місцевостях, окрім Московщини й Білорусі, могли формуватися окремі прасловянські племена, які говорили прасловянськими мовами, тобто, мова яких відповідала прасловянському ступневі розвитку мови, але уявляли з себе близькі до себе льокальні діалекти, які могли асимілюватися та інтегруватися у більші спільноти. Мова цих

льокальних утворів могла бути досить близька до тої теоретичної, фіктивної мови, яку філологи звуть прасловянською, може так само близькі, як теперішні живі сільські словянські мови до своїх літературних. Але де не було субстратного хліборобського народу паскової неолітичної або мальованої кераміки, там не могло бути і жадного прасловянського племені.

Через те, що на нашій території, обидві складові частини нашого народу — і панівний індо-германський (трацький) і субстратний — трипільсько-гіпербореїський жили увесь час від Неолітичної доби до днесь і зберегли фізично свою кров і тіло до сьогоднішнього дня, то на нашій території прасловяни і праукраїнці — це є те саме поняття, і мова прасловянська була тожона з праукраїнською.

Бібліографія до розділу V.

М. Ebert: Südrußland in Altertum.

Ц. Бобринской: Смѣла II.

Ханенко: Колекції. Т. II. і III.

I. Smirnow: L'argenterie orientale. 1909.

Tacitus: Germania.

L. Niederle: Merovejská kultura v Čechách. Památky archeologické. Díl XXX., ročník 1918.

Heinrich Zimmermann: Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. 1923

Ст. Рудницький: Ukraine. Land und Volk.
— Україна.

Кубійович: Атлас України.

Розділ шостий

Русь і Київ.

В IX. віці по Р. Хр. вперше появляються в історичних джерелах звістки про якийсь нарід Русь, і про якесь місто, чи навіть державу *Кувяву* (або Київ).

Так, напр., в Лаврентьєвському списку нашого літопису стоїть:

1. Въ лѣто 6360 (року 852) індикта 15 день, наченшу Михаилу (імператор візантійський) цар ствовати, нача ся прозивати Руская земля. О семь бо убѣдихомъ яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, якоже пишется в лѣтописаньи Гречѣстѣмъ». (Лавр. лѣт. 17).

2. Въ лѣто 6367 (859 р.). Имаху дань Варязи изъ заморѣя на Чюди, и на Словѣнохъ на Мери, и на Всѣхъ, (и на) Кривичѣхъ (Лѣт. Лавр. 18).

3. ... Идоше за море къ Варягомъ, къ Руси; сице бо тѣи звахуся Варязи Русь, яко се друзии зовуться Свие, друзии же Урмане, Аньгляне, друзии Гъте, тако и си ... И изобрашася 3 братѣя

сь роди своїми, пояша по собі всю Русь и придоша: старѣйший Рюрик (сѣде Новѣгородѣ) а другий Синеусь на Бѣлѣозорѣ а третій Изборствъ Труворъ: (И) отъ тѣхъ (Варягъ) прозвася Русская земля... (лѣтоп. Лаврент. 18.).

Про Русь і про Словян дають нам матеріал теж грецькі джерела X. віку, напр., писання Константина Порфірогенета. Оповідуючи, прим., як треба їхати по Дніпру, він перераховує дніпрівські пороги, при чім дає назви порогів словянські (тобто українські) і назви руські (тобто варяжські). Словянські назви зрозумілі з нашої мови, а руські назви незрозумілі з нашої мови, але зрозумілі з шведської мови (а Варяги—Русь і були Шведи). З того виходить, що руські назви, то значить шведські назви (тобто варяжські).

Окрім грецьких писаних джерел про Русь, існують ще арабські, бо багато арабських купців і дипломатів їздило через Персію та Каспійське море до Хозарів, а потім по Волзі вгору до Болгарів, які жили на південь від теперішньої Казані. Ці джерела роблять різницю між Київською державою (Куявою) і Руссю. Напр., 1. «Переважна харч їх (Хозарів) є риба і риба, решта ж того, що у них існує, привозиться з Руса, Булгара и Куяби (Київа)»! (Словник ібн Якута, титул Хозари). 2. Що торкається поганців, які живуть в країні хозарського кагана, то деякі племена є Слов'яни і Руси» (Аль-Масуді з першої половини

Х. віку). З того виходить, що чужинці ще на початку Х. віку розрізняли Слов'ян і Русів, очевидно тому, що між ними була дійсна різниця, і це відповідає, як ми бачили, й нашим літописам.

Пізніше слово Русь набуло державного значіння, бо з цього племені Русів і походили наші князі, які панували у Києві. Слово руський, мабуть, стало означати підданий руського князя, і через це перенеслося поступово на всі племена, які стали підданими руських князів. Цей процес відбувався довго, не зразу, бо і літопис наш розрізняє між Руссю і Полянами. Так, напр., наш літопис про Полян каже: «Поляни, яже нынѣ зовомая Русь» (Лавр. лѣт. 25 під рок. 898). З того видно, що племя Полян тільки недавно для літописця перемінило свою назву на Русь. Поступово назва Русь стала державною і поширилася на всі племена, у яких князями були Варяги-Руси, але мова племен лишилася українська. Шахматов приписував літописцю, чи редактору літописної збірки, або «повѣсти временныхъ лѣтъ», якусь незвичайну тенденційність, щодо вживання слова «Русь», а в дійсності він сам власне вносить цю тенденційність, бо хоче натягнути слово «Русь» на свій копил, і зробити його племінним, однозначним з терміном «Поляни», в той час як оригінальна назва племені не буває подвійна. Для редактора «повістей» це слово було уже терміном державним, а не племінним, як видно з таких

його слів: «Се бо токмо словѣнескъ языкъ въ Руси: Поляни, Деревляни, Ноугородьцы, Полочани, Дреговичи, Сѣверъ, Бужане... Велыняни». З цієї фрази видно, що в Русі міг бути і був або були ще й не «словенські мови», а, напр., фінські й інші. А з того виходить, що Русь — це назва цілої складної держави, тільки центр правління або випромінювання культурного лежав у полянським місті Києві. Київ був центральною столицею Полян і одночасно центром і столицею Руси. Тому і поляни пізніше стали зватися Русью.

Українські племена.

Щодо мови, то літопись дає теж цікаві вказівки. «Се бо токмо словѣнескъ языкъ въ Руси: Поляне, Деревляне, Ноугородьцы, Полочане, Дреговичи, Сѣверъ, Бужане... Велыняне»... А словенський языкъ и руский одно естъ». (Лаврент. лѣт. під р. 898). Цікаво, що літопис не згадує в числі «словенська мови» ні Кривичів, ні Радимичів ні Вятичів. З цих племен українську територію займали: Поляне, Деревляни, Сѣверъ, Бужане і Велыняне. На теперішній білоруській території жили Дреговичи, а Ноугородьци і Полочане, далі на півночі у Полоцку і в Новгороді Великім. Мова тогочасних наших племен збереглася в наших найстарших веснянках і колядках.

Уличів і Тиверців літопис не згадує тому, що в році 898 ці племена не були вже при Дунаю, бо уже мабуть були розгромлені Печенігами, які в

ІХ. віці заняли наші степи. Уличі і Тиверці ма-
буть утекли на північ до Волинян, Деревлян та
інших племен, і стратили свою племенну назву.
Але п'ять наших племен так таки і лишилися на
своїх старих місцях. Вони були рештками тих ще
старих неолітичних хліборобів, яким ліси дозво-
лили удержати свою територію проти номадів
степових, і вони удержалися на своїх місцях і в
історичні часи з своєю мовою чисто українською,
з своїми традиціями, які збереглися і до цього
часу, і зо всіми іншими своїми прадавніми власти-
востями та особливостями, які так відрізняють
український наріз від північно-східніх сусідів, з
своєю вірою, веснянками, колядками, казками і
звичаями.

І так ми бачимо, що з цими племенами: *Поля-
нами, Деревлянами, Сіверянами, Бужанами і Во-
линянами* Україна вступила в історичний період
свого життя, засвідчений своїми власними істо-
ричними документами, а то літописами, і в своїй
власній історичній столиці Києві, час заснування
якого відступає ще в життя передісторичне. Ми
бачимо, що десь в ІХ. або в Х. віці Україна по-
чинає приймати об'єднану назву «Русь», завдя-
ки своїм князям, але окремі племена ще зберега-
ють свою назву, так як і тепер, напр., в Карпатах
наші племена зберегли за собою старші назви:
Гуцулів, Бойків і Лемків. Ми знаємо теж, що з
ХІІ. віку починає вживатися і нове ім'я для на-

шої території, а власне ім'я Україна, яке поступово почало витісняти старшу назву Русь.

Таким чином ми прийшли до кінцевої фази формації нашого народу, до його історичного періоду. Український наріз сформувався уже в цей так званий Київський період, зорганізувавшись в державу Київську, прийнявши християнську релігію, яка скрізь помагала державній організації на зразок старих імперій Римської і Візантійської. Тоді принята була своя грамота, заведені школи і т. ін.

Русь-Варяги.

Наукові розсліди останнього часу спиняються над тим, що Русь і була назвою варягів. Сама остання зводка цього питання, зроблена *Мошиним**) приводить його до такого висновку:

1. «Заперечувати норманське походження Руси не можна. Докази цього постуляту такі: тверда старовинна традиція про *варязьке* походження основоположників руської держави; той безперечний лінгвістичний факт, що *Фіни* ще й тепер зовуть слов'ян їхнім старовинним ім'ям *Венедів* (*venaја, vene, venea*), а шведів *Русью* (*Ruotsi*). Прямі свідощтва старовинних джерел, що називали Русів Норманами (Бертинські аннали, Іван Діакон, Ліутпранд, Сімеон Логофет, який звав Русів Франками, під котрими розумів взагалі Гер-

*) Мошин. *Slavia*, т. X., ст. 535—536.

манів). Лінгвістична аналіза персональних та місцевих імен, згаданих в джерелах X. віку як руських, в протилежність до словянських назв, переконує в скандинавськiм походженню цих «*руських імен*» (пороги у Константина Порфирогенета та імена послів при русько-візантійських договорах). Свідощтва сучасників, які відріжняють Русів від Словян і описують руські звичаї так, що вони відрізняються від *словянських*, а нагадують *скандинавські*. Археологічні рештки, які доводять факт існування норманської колонізації в східній Європі.

2. Заснування руської держави Рюриком в Новгороді треба вважати за один з епізодів у широкім процесі норманської колонізації на сході.

3. Вплив скандинавської культури на словян не був великий.

4. Походження терміна «*Русь*» і «*Варяг*» ще не можна вважати за остаточно в'яснене».

Європейські історики теж стоять на таких поглядах.

Тим часом треба відповісти на деякі питання, які виставляються як нашими противниками, які відмовляють нам в праві на існування, так і деякими українськими вченими. Противники кажуть: в київський період, збто від IX. до XIII. віку, на Україні не було жадних Українців, а тільки Руси, які займають тепер цілу Московщину, і що спочатку була якась праруська мова, якою

говорило якесь праруське плем'я, що потім розгалустилося на 3 різні галузі — Малоруську, Білоруську, Великоруську та: що тільки після татарського завоювання Києва в XIII. віці сюди в київську землю прийшли Малороси з Галичини і почали говорити тут своєю мовою. З другого ж боку деякі українські вчені, за московським істориком Иловайським, піддержують його тезу: «Русь, що заснувала руську державу, була не тільки плем'я тубільче, але і словянське; а Варяги були чужоземці-нормани». На це можу дати тільки таку відповідь. Наша літопись ніде не згадує жадного місцевого племені з назвою Русь і каже, що Поляни тільки тепер стали зватися Русью, а що ім'я Русь є ім'я Варягів. Грецькі джерела, як і арабські, в IX. і X. віках, ще розрізняють як назви «Русь» і «Слов'яни» так і поняття, які означають ці назви. Наш вчений академік Ст. Смоль-Стоцький ясно і категорично довів, що ніякої праруської мови, як це твердив Шахматов, не було, і що на нашій території праслов'янська мова прямо переходить в староукраїнську мову.

Літописні боги князів.

Деякі вчені твердять, що плем'я Русь було українське плем'я, що київські князі є князі цього племені та носять чисто українські імена, і що київські князі ні в якому разі не були Варягами. Але імена ніколи нічого не доказували, бо їх можна так само добре міняти, як і мову. Коли б

князі київські вийшли з якогонебудь українського племені, то, вони поки не прийняли християнства, возвеличили 6 українських племенних богів, власне богів того племені, до якого самі належали. Але в дійсності ми не бачимо нічого подібного. Знаменитий мовознавець академік *Корш* так висловлюється про богів князя Володимира, імена яких є: *Перунъ*, *Хърсъ*, *Стрибогъ*, *Симарѣлъ*, *Волосъ* і *Мокошъ* (Лаврент. лѣт. під роком 980) і ще *Сварог* і *Дажбогъ*. «Про словянське походження імени Перун — каже Корш — не може бути й мови, імя Волосъ не пояснено і до цього часу задовільно. Стрибог, що відповідає грецькому Еолові, не знаходить собі пояснення з словянських мов. *Хърсъ*, *Симарѣлъ* і *Мокошъ* теж не пояснюються з словянських мов. *Дажбог* має іранський корінь даг = палити, палахкотіти, слов'янам чужий, а слово бог теж позичене у Іранців. Корш указує на те, що Сварог був ще старіший бог, ніж Дажбог і що фактично вони у Володимирових часах вже почали забуватися. З того виходить, що усі ці боги не є українські, не належали українським племенам, а це означає, що і князі, які цих богів підняли на висоту князівського культа, не поклонялися племенним українським богам і на початку своєї династії були чужі для українського тогочасного народу.

Проти, ні на яких документах не оснований — твердження, ніби населення Київщини і цілого Великого Київського Князівства перед початком історичної ери перебалося до Московщини, свідчать слідуєчі твердження — засновані на археологічних документах, заритих в землі, — самих московських вчених археологів. Проф. *Спіцин*, найбільший знавець російської археології, пише: В X. віці Ростовська область (центральна Московщина) заселена була значними масами смоленських *Кривичів*, що займали не тільки Ростов (Ярославський), але теж Ярославль, Суздаль, Юрьев і Переяслав (Заліський), а в XI. і XII. віках цей край, окрім природнього приросту населення, побільшується ще й асиміляцією тубільців (Фінів східних) і новим притоком тих самих *Кривичів* як смоленських, так і двинських, але ні *Вятичі*, ні *Радимичі*, ні *Сіверяни* не мали ніякого відношення до вищезгаданої області»; і далі: «могил X. віку, які б можна було приписати південно-руським і середньо руським (українським і білоруським) племенам у Володимирській області (центрально-московській) нема». (*Спицын*. Владимирські курганы, ст. 171 і 168). Отже з того виходить, що Україна зовсім не брала участі в утворенню московських слов'ян, а брали участь в тому *Кривичі*, яких літопис IX. в. навіть не зачислює до «слов'янського язика», як це

ми бачили вище. При чім ці Кривичі занялися в XI. і XII. вв. асиміляцією тубільців Фінів. Спитаємо тепер, — скільки ж там було тих Фінів, що їх треба було асимілювати, тобто словянізувати. А літопис і оповідає нам, що там на Московщині були: «Чудь, Лівь, Водь Ямь, (Чухна), Весь, Пермь, Меря, Мурома, Мордва, Мокша, Мещера, Черемиси, Югра, Печора, Корель, Зиряне, Самоядь, Ерза й інші, всього 18. Таким чином, коли ми візьмемо на увагу всю цю масу фіно-уральських народів ловецьких, які представляли тут субстратну масу, і помислимо, що панівною расою тут було головним чином племя Кривичів з додатком нечисленних племен *новгородських Словінів*, які здебільшого були купцями, та *Полочан*, то мусимо прийти до висновку, що ці племена дуже хутко розпустилися і зникли в фіно-уральському етнічному морі. Тільки завдяки тому, що ця субстратна маса фіно-уральська була дуже примітивна, а Кривичі і Словіни вже мали науку, грамоту та літературу писану та ще й християнську віру, що несла з собою просвіту й організацію, тільки тому це маленьке число культуртрегерів могло навязати свою словянську мову фіно-уральському субстратові. Окрім віри й мови, Словіни й Кривичі принесли фіно-уральцям господарську північно-західню культуру, а власне північно-західню систему хліборобської культури з сохою, як інструментом,

з конем, як рушійною силою і з *овіном* для штучного сушення зерна. І ця обставина ліпше, ніж щось інше, показує різницю і взаємну собі чужість між українською культурою на *волах* з *плугом* або *ралом*, з *стодолю* або *клучню*, яка тісно зв'язана з Малою Азією, і між народом і культурою московською з її *конем*, *сохою* і *овіном*. Ціла термінологія сільсько-господарська у нас зовсім інша, ніж на Московщині, і в той самий час, як це не здається дивним, зовсім ідентична з чеською господарською термінологією. Так само ми не маємо жадних переходових діалектів між Україною і сусідньою Московщиною, тоді як на пограниччі з Білоруссю, Польщею і Словаччиною такі переходові діалекти маємо.

Що фінські племена зовсім не були винищені, як то хоче довести московський етнограф Зеленин, найліпше доводиться тим, що хоча на Московщині й була заведена слов'янська мова, то проте всі назви міст і сел, всі назви як великих, так найменших рік і річечок зберегли і до цього дня свої фінські назви, які зовсім незрозумілі для нас, але зрозумілі для фінів. Це прекрасно довели Середонин і особливо Фасмер (*Vasmer*). В той самий час у нас дуже мало незрозумілих для нас імен рік і міст, і ці незрозумілі назви пояснюються з трацької мови або з татарської, що була зайшла на Україну з наїздниками у XIII і XVI віках.

Археологія показує нам, що, не дивлячись на номадські спустешення в наших степах, у нас усеж таки не переривалися зносини ні з східними ні з західними чорноморськими берегами.

Особливо близькі стосунки були між Києвом і Болгарією. Християнське мистецтво прийшло до нас через болгарські руки так само, як і наука. Очевидно, стара болгарська мова була дуже близька до київсько-української мови. Племена Уличів і Тиверців були, очевидно, тими кільцями, що звязували Україну з Болгарією. Проте, коли вони були знищені чи витиснені Печенігами з своїх осад на північному березі Дунаю, зносини між Україною й Болгарією не перервалися й продовжувалися далі.

Спорідненість українського народу з різними слов'янськими народами.

Тепер ми знаємо, з яких етнічних і антропологічних елементів (первнів) формувався український нарід, знаємо, з якими народами він має кровну спорідненість, а з якими ні, знаємо, які особливості чи якості мали поодинокі раси, з яких склався український нарід та інші слов'янські народи.

Українців, Балканських слов'ян, Чехів, Словаків та Поляків об'єднує присутність передньоазійської або динарської раси, якої у Білорусів і Москалів зовсім нема. Це показує, що з праслов'ян вийшли тільки Балканські слов'яни, Українці та

західні слов'яни, тобто, Чехи, Словаки й Поляки. Праслов'яни безпосередньо перейшли тільки в ці народи, бо в їхньому складі є раса динарська, яка була необхідна, як субстрат, для утворення праслов'янської мови.

Білоруси та їхня мова були вже витвором пізнішим, не під безпосереднім впливом праслов'ян і праслов'янської мови, а під впливом вже українців і їхньої мови через племя Дреговичів, можливо теж, що під впливом деяких польських племен, як напр., під впливом Радимичів і Вятичів. Ступінь цих впливів трудно визначити. Білоруси таким чином були другим ступнем слов'янізації. Тут слов'янізувалося дуже велике і важне племя Кривичів, яке таким чином по мові з литовського стало білоруським.

Третім ступнем слов'янізації стала русифікація фіно-уральської Московщини. Ця русифікація вже сталася на очах літопису, тобто на очах історії. На Московщині зовсім нема раси динарської та дуже мало і, власне кажучи, тільки льокально на захід від Москви, раси нордійської. Ця остання раса, разом ще з польськими Вятичами, власне представлена Кривичами, які, по словах Спицяна та інших вчених, слов'янізували, точніше русифікували центральні московські губернії. Північну ж Московщину русифікували Новгородські Слов'яни, які самі колись вийшли, мабуть, як торговці, з України на р. Волхов, бо якраз і розмісти-

лися на торговельнім річнім шляху «з Варягів у Греки». Так твердять і згадані вище московські вчені. Ця слов'янізація фіно-уральської Московщини почалася приблизно десь в другій половині IX. віку по Хр. Слов'янізація Білорусі закінчилася ще перед IX. віком.

На схід від Москви русифікацію переводили вже самі русифіковані фіни чи Чудь, як їх зве наш літописець. Справа русифікації полегчувалася тим, що разом з християнством прийшла на Московщину від нас письменність та що староболгарська мова була богослужбовою й літературною мовою.

Ніякої праруської мови, в тім змислі, як її представляли Шахматов та інші московські вчені, не було, тобто не було такої праруської мови перед українською, з якої б потім вийшли окремо українська, окремо білоруська, окремо московська. Справа йшла якраз навпаки, — раніше на Україні витворилася українська мова, потім пізніше повстала білоруська, а потім московська. З огляду на те, що раси динарська та індогерманська майже в тій самій пропорції і в той самий час появилися і на території *Балканських Слов'ян* і на території *України*, і на території *Чехів, Словаків та Поляків*, при тому скрізь субстратною расою була раса Динарська, а панівною раса Індогерманська, виходить, що скрізь на цих місцях могла самостійно творитися праслов'янська мова, як га-

лузь індогерманської. Усі ці землі в цьому відношенні цілком рівноправні, всі вони разом є колиською праслов'янської мови.

Бібліографія до розділу VI.

- Грушевський: Історія України.
— Історія української літератури. Т. I. 1923, т. II—III. 1923, т. IV. 1925. Київ.
- Шахматов: Древнѣйшія судьбы русскаго племени. 1919. Спб.
- L. Niederle: Slov. Star. Oddíl I., sv. IV. Praha. 1924.
- Середонинъ: Историческая Географія. 1916.
- A. Stender-Petersen: Slavisch - germanische Lehnwortkunde. 1927. Göteberg.
- Анютшин: Ergebnisse der anthropologischen Erforschung Rußlands. Globus. Band. LXXX. 1901, ст. 251—273.
- О. Волковъ: Украинцы въ антропологическомъ отношеніи. Украинскій Вѣстникъ. 1906. № 7.
- Секурковскыj: Hlavní anthropologické typy ruského národa. Anthropologie. Praha, č. II. 1923, ст. 127—143.
- Вунак: Neues Material zur Aussonderung anthropologischer Typen. Zeitschr. für Morphologie und Anthropologie. B. XXX. 1932, ст. 470—500.
- Max Vasmer: Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. B. I.—II. Berlin. 1932, 1934.
- Studie Baltici. B. III
- Щербаківський: Концепція Грушевського про

- походження українського народу в світлі палеоетнології. Труды Українського Історично-Філологічного Товариств. в Празі. Т. III. 1940.
- Au probleme des Slaves primitives. II. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Oslo. 1936.
- До питання про Прасловян. IV. конгрес на славян. Географи и етнографи въ Софія. 1936, ст. 389—391.
- Др. Б. М а т ю ш е н к о : Антропологічні ознаки Українського Народу. Прага. 1930. Наук. Ювил. Збірник Українського Університету, т. II.
- Др. І. Р а к о в с ь к и й і С. Р у д е н к о : «Погляди на антропологічні відносини укр. народу». Львів, 1927. Збірн. мат.-пр.-лік. секції Наук. тов. ім. Шевченка, т. XXVI.
- Проф. Х в. В о в к. Студії з української Етнографії та Антропології. Прага, 1925.

Зміст:

Вступ	5
-----------------	---

Розділ перший:

Життя землі, поділ на геологічні періоди або ери	9
Перша поява людини. — Життя людини в четвертій ері. — Геологічний поділ четвертої ери на крижані або льодовцеві періоди	10
Періоди примітивної камяної людської культури	12
Старший Палеоліт. — Молодший Палеоліт України (культури: Мустьєрська, Ориняцька і молодша східньо-європейська палеолітична)	12
Раси. — Палеолітичні раси (Неандертальська і Кроманьйонська)	20
Середньокамяна доба в Європі (Мезоліт). — Мезоліт України	22
Поява нової раси (круглоголової) в Європі	22
Расові типи. — Черепні показники. — Неоліт. — Ріжниці економічного життя Палеоліта і Неоліта	23
Скандинавські Кйокенмедінги (черепашкові купи)	24
Культура мальованої кераміки в Європі або Дунайсько-Чорноморська культура	25
Металітична культура	29
Бібліографія до розділу I.	31

Розділ другий:

Теорія культурних кругів. Неоліт України	34
Трипільська культура	40
Волинська культура	44

Кубанська культура — корчених охрованих скелетів	45
Культура ямних похоронів	46
Культура дольменових похоронів	47
Культура катакомбних похоронів	48
Індогермани та їхня батьківщина	49
Бронзова доба на Україні	51
Залізна доба в Європі	53
Залізна доба на Україні	54
Бібліографія до розділу II.	55

Розділ третій:

Гіпербореї	58
Траки й інші номади на Україні	61
Хліборобські племена України	64
Агатирси	66
Неври	67
Гелони	68
Північно-українські племена	70
Алазони	70
Калліпіди	71
Таври. Хлібороби озівсько-кубанські	71
Меоти. Сінди й інші. Поява грецьких колоній на Україні	73
Скити. Звичаї Скитів	74
Бібліографія до розділу III.	77

Розділ четвертий:

Перси. Дарій. Похід Дарія на Україну	79
Нарада князів Понтиди	84
Перипетії походу	85
Понтида після походу Дарія	88
Боспорська держава	92
Боспорські династи	94
Ольвія. Тирас	98
Понтійська культура	101

Бібліографія до розділу IV .	102
------------------------------	-----

Розділ п'ятий:

Сармати	105
Гали на Україні	106
Херсонес Таврійський	107
Готи на Україні	108
Готи в Криму	110
Гуни	112
Болгари	113
Авари	114
Анти	115
Хозари	117
Слов'яни	118
Праслов'янська колиска	120
Субстратна теорія	124
Бібліографія до розділу V .	127

Розділ шостий:

Русь і Київ	128
Українські племена	131
Русь-Варяги	133
Літописні боги князів	135
Московський нарід	137
Спорідненість українського народу з різними слов'янськими народами	140
Бібліографія до розділу VI	143

Досі вийшли:

Др. М. Антонович

Історія України, ч. I.

Історія України, ч. II.

Історія України ч. III.

Др. М. Гнатишак

Історія української літератури, ч. I.

Др. Я. Рудницький

Українсько-німецький
та німецько-український
показник місцевих назв.

Інж. Е. Курилюк

Летунство в минулому
та сучасному.

ВИДАВНИЦТВО
ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Praha II., Žitná 13./III.

Адреса видавництва

Jurij Tyščenko, nakladatelství. Praha II., Žitná 13.

Protektorat Böhmen und Mähren.